12 · 1970

KEEL ja KIRJANDUS

SISUKORD

H. Saari. Johannes Aaviku vanemate noomenitüvede saatusi 713
J. Aavik. Eesti kirjakeele uusmoodustused 726
L. Anvelt. Zschokke «Goldmacherdorf'i» teest eesti lugejani. Fakte, oletusi, mõistatusi 729
U. Masing. Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest 737
L. Rootsmäe. Täiendusi C. R. Jakobsoni genealoogiale 743
T. Murnikova. Vene murdeuurimine Eestis 745
Vajalik lisandus 747

PUBLIKATSIOONE JA MATERJALE

H. Tankler. J. F. Cooperi kiri TRÜ Teaduslikus Raamatukogus 748
K. Martinson. Ühest Gustav Suitsu pooleli jäänud kavatsusest 750
A. Loorits. Täiendavat Oskar Kalda ja Mihkel Veske kohta 753

MEMUAARILIST

O. Kruus. Juhan Sütiste elukaaslase pilgu kaudu . . 755

KEELELISI KILDE

R. Karelson. Pilguga kirjakeele kartoteegis (IV) . . 761

RAAMATUTE KESKEL

S. Nagelmaa. Seaduspärane ja loogiline jätk 763
A. Eelmäe. Harmoonia 764
Ü. Tonts. Seiklusjutt romaani asemel 766
N. Andresen. Sissejuhatus maailmakirjandusse . . . 767
P. Alvre. Õnnestunud keelekäsiraamat 768
E. Oissar. Lugeja kiri «objekti» asjus 771

RINGVAADE

P. Silla. Enn Vaigur 60 772
A. Viires. Aliise Moora 70 773
A. Ambus, I. Sarv. Emakeele Seltsis 773
J. Gulya. Ungari leksikograafiast 774
Esperanto 776

Kaanel: Maja Kingissepas, Vallimaa 7, kus Johannes Aavik on elanud nooruses ja korduvalt hiljem. (T. Grepi foto, 1970.)

TOIMETUSE KOLLEEGIUM: P. Ariste, V. Hallap, E. Jansen, O. Jõgi (peatoimetaja), A. Kask, E. Kindlam (vast. sekretär), R. Kull, E. Nirk, V. Pall, H. Peep, E. Pillesaar (kirjandusteaduse osak. toimetaja), E. Päll, H. Saari (keeleteaduse osak. toimetaja), Ü. Tedre, A. Vinkel.
Korrektor: I. Pärnapuu.

Toimetuse aadress: Tallinn, Sakala 3, tel. 474-28, 491-26.

Laduda antud 20. X 1970. Trükkida antud 25. XI 1970. Trükiarv 3700. Staicele Paberivabriku trükipaber nr. 1, 70 × 108/16. Trükipoognaid 4,75. Tingtrükipoognaid 6,65. Arvestuspoognaid 7,24. MB-10217. Tellimuse nr. 6214. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II. Kirjastus «Perioodika». Tallinn, Pikk t. 37, tel. 483-37.

Tellimishind aastaks rbl. 3.60, 6 kuuks rbl. 1.80, 3 kuuks 90 kop. Tellimusi võtavad vastu sideasutused ja Ajakirjandusliidu osakonnad.

«Кээль я кирьяндус» («Язык и литература»), журнал Академии наук Эстонской ССР и Союза писателей Эстонской ССР. Выходит раз в месяц. Издательство «Периодика», Таллин. На эстонском языке.

KEEL ja KIRJANDUS

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA ja EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

Nr. 12 • DETSEMBER 1970 • XIII AASTAKÄIK

Johannes Aaviku vanemate noomenitüvede saatusi

HENN SAARI

Tänase kirjutise jaoks teeme valiku Johannes Aaviku loodud nn. tehissõnadest. Oh ei, mitte sellepärast, et oleks põhjust tehissõnu maailma nabaks pidada.[1] On veel küsitav, kas Aaviku loodud, toodud või soositud tuletised ja laenuvara ei oleks põnevamgi artikliaine. Püütagu näiteks sisse elada selliste tuletiste meeleollu nagu *mälestelm* 'mälestusese', *ebameeldima* (aga *ebameeldiv* on ju selle partitsiip), *menetelu*, *aurik*, *õpik*, *hälbimus*, *nooruk*, *ostus* 'ostetud asi', *katkelm* 'katkend', *vääritu*, *paisung*, *järglane*, *kamming* '«soeng»' (Aavik paneb *soengu* halvakspanujutumärgesse), *muutlema* 'modifiitseerima', *tubakla* 'suitsetamisruum', *letitagusism*. Või püütagu mõelda, miks Aavik tarvitab 1937/38. a. laenude reivikkujusid nagu *monster* 'monstrum', *arteesiline kaev* (vrd. *eukleidiline*!), *mool* 'muul, -i' või *sööksma* 'sööstma', 1955. a. *kambiisi*, *eefeid*, *pilaari* ja *idooli*. Ometi ei tohiks tehiskeelendid olla sobimatud käsiteldamaks 1970. a. detsembris, nende printsiibilooja 90. sünnipäeva puhul. Mis järgneb, pole *multum* ega isegi mitte *multa*, kuid tahab olla väike katse (eksperiment, otsing, ...) hälbida maneerist, kus eesti keele Suur-Johanneste elutöö uurimine jääb rohkem jaunite juttude järjele.

Lubatagu ka esineda allikakriitilise notiitsiga. Olulisim allikkogu, millel järgnevad tähelepanekud põhinevad, on KKI kirjakeele kartoteek. See ainekogu on loodud küll hoopis teisel otstarbel. Teoreetiliselt peab iga sõna olema sedeldatud üksnes nendest kontekstidest, kust selgub midagi tema tähenduse kohta. Tegelikult kurdavad

[1] Igaks juhuks viitaksime kontseptsioonide esitusele teisal, vt. kirjutist «Keelesse lahkema suhtumise poole» («Keel ja Kirjandus» 1967, nr. 3, lk. 143 jj.).

kartoteegi peremehed ballastsedelite kogunemise üle. See on sedelkogu primaarotstarbe seisukohalt pahe, aga sõnalugude koostamise seisukohalt isegi hea. See näitab, et sedelduspraktika ei nivelleeri tahtsi sagedusi. Mida sagedam sõna, seda enam sedeleid — muidugi üksnes läbisegi ja enam-vähem. Tuleb kindlalt silmas pidada, et kartoteegist saab ainult afirmatiivset informatsiooni. Sõna puudumine kartoteegist ei tähenda kaugeltki, et seda sõna eesti keeles ei ole tarvitatud või et teda ei ole tarvis. Üks abiallikaid on H. Metsa diplomitöö 1964. aastast,[2] mis registreerib Aaviku enese sõnatarvitusi. Siit on leida Aaviku sõnade ilmumise *termini post quos non*. Et Aaviku omaaegsed väljaanded on raskesti kättesaadavaid haruldusi, ei teeks paha, kui see kavanduselt väärtuslik töö oleks ammendavam ja akriibilisem. Viimane soov kehtib samal määral ka kirjakeele kartoteegi kohta. Sellele vaatamata olen endale julguse võtnud vastutada andmete täpsuse suhtes kirjakeele kartoteegi ja mitte selle allikate ees, nii nagu murdeuurijagi vastutab murdekogu ja mitte selle elavakõneliste originaalide ees.

Nüüd palume lugejat harjuda mõttega, et keelendite tehislikkus (kunstlikult loodud olek, vabalt loodud olek, vabaloomingulisus) ei ole seotud niivõrd sõnakategooriaga kui tüve- ja teiste morfeemidega. Tuletistele ja liitsõnadele esitab keel nõude, et nad koosneksid olemasolevaist morfeemidest ja rahuldaksid sõnamoodustusreegleid. Üksikmorfeemile sellist nõuet esitada oleks absurd. Üksikmorfeem võib olla laenatud (ka oma murdest) või kuidas tahes, n.-ö. tehislikult moodustatud. Igasugune, ka uudismorfeem on koosseisult kas võõr- või omamorfeem. Aavik on püüdnud luua omamorfeeme. Keelendi tarnimiseks[3] nimetame seda, kui keelendi looja või ka üksnes tutvustaja teda avalikkuse ees (trükisõnas jne.) ise tarvitab või tema teistele tarvitamiseks esitab. Võstuks nimetame keelendi jõudmist keeletarvitajaskonna teadvusse (vaatamata sellele, kuidas keeletarvitajaskond sellesse keelendisse suhtub). Morfeemi tehislikkus on selle keelekorra seisukohalt, mis võstuhetkel eksisteerib, objektiivselt määratav ega sõltu sellest, kas tarnija peab oma pakutavat tehislikuks või mitte. *Tehissõna* on tinglik nimetus sõna jaoks, mis sisaldab mittelaenulist uudistüvemorfeemi, s. t. tehismorfeemi. Laenust ja tehiskeelendist on mõtet rääkida ainult nende keelde saamise, mitte aga keeles olemise seisukohalt.

J. Aaviku keeleloomingu saab jaotada kahte ajajärku, mis sõltuvad eesti kirjakeele ajaloost. Perioodide piir on 1924.—1925. aasta kohal: 1924 ilmus Aaviku «Keeleuuenduse äärmised võimalused», 1925 ilmus poole tähestiku ulatuses EÕS, mille mõju kirjakeele ajaloos on üldtuttav. Kui aluseks võtta isikulugu, peaks esimese ja teise perioodi piiri panema pigemini 1928. aastasse, mil ilmus viimane anne «Hirmu ja õuduse jutte». Teise perioodi sõnaloomingu ja -tarnimise tähtsaimaid hetki olid: P. Bourget' «Õpilase» tõlge 1930; raamat «Sada uut tyvisõna» ja artikkel «Uusi soome laensõnu» 1932; «Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika», A. V. Kõrvi «Uute ja teiste vähemtuntud sõnade sõnastik» (valminud tihedas koostöös J. Aavikuga) ja E. A. Poe «Arthur Gordon Pymi loo» tõlge 1936; P. Bourget' «Julm mõistatus» 1937 ja E. A. Poe «Valimik novelle» 1938 (tiitellehel 1937). Isikuloolised tegurid sunnivad teisest perioodist eraldama veel kolmanda, mis algab J. Aaviku lahkumisega kodumaalt. Tema selle aja loomingu suhted tegeliku eesti keelega on eriolukorras: see pole Eesti keelele saanudki mõju avaldada. Me ei tea sellest perioodist just palju. Teame, et näiteks mõnes Valtari-tõlkes ei kirjuta Aavik mitte päris Aaviku keelt, vaid kaunis harilikku kirjakeelt. Mõni üksik uus tehistüvi on jõudnud meieni paari aasta eest V. Tauli tööde kaudu (näit. *hüüm* 'näovärv', *ehvima* 'kodunt või kuskilt hoole alt koos meeskaaslasega sääred tegema, ingl *to elope*'). Tänavu suvel sai Eestis ««Loomingu» Raamatukogu» 22/23. numbri kaudu teatavaks, et 1955. a. on Aavikult Rootsimaal ilmunud veel üks kogu Poe'd. See, «Enneaegne matmine ja teisi jutustusi», ongi meile praegu kolmanda perioodi põhimaterjal. Ja tuleb arvestada, et mingilgi määral tänase Eesti publiku ette on 1955. a.

---

[2] H. Mets, Johannes Aavik eesti kirjakeele sõnavara arendajana. Tartu, 1964. Diplomitöö TRÜ eesti keele kateedris.

[3] *Tarnima* 'поставить, liefern' on Aaviku loodud vististi 1930-ndate aastate keskpaiku. *Võstma* on vanem (1924). Võstu mõiste ei kattu siin täiesti vastuvõtu mõistega.

kogust jõudnud Aaviku uudissõnu üksnes nende nelja novelli jagu, mis on ära trükitud tolles ««Loomingu» Raamatukogu» numbris — «Kaevus ja pendlis» —, kõik vanemal kujul ka 1924—1926 ilmunud.

«Keeleuuenduse äärmistes võimalustes» leidub peatükk «Siiamaani loodud kunstlikud sõnad». Seal on esitatud peaaegu kogu Aaviku selleks ajaks valminud tehislooming, 42 tüve, mitmed esindatud ka rohkem kui ühe sõnaga. Nendes pesades on noomen ainuke või formaalselt esikohal 17 korral, verb 25 korral. Täna võtame jälgida nonde noomenite tegelikku tarvitust.[4]

elv. «Keeleuuenduse äärmiste võimaluste» asjaomases peatükis on sõnad jaotatud kolme järku: 1) mis «juba on jõudnud yldisemat vastuvõttu ja tarvitamist leida», 2) mis «on senni esinend ainult autori enese kirjutusis või yldse enne esinemata», sealhulgas 3) ainult lisaloetelu korras esitatud. 2. järku kuuluva *elva* lähte- või aluskeelendile Aavik ei viita. Loomisaastaks on märgitud 1917. Tähendus: 'ühesuurune, sks *gleich*, vn *равный*, pr *égal*'; *võrdse* soovib Aavik reserveerida soome sõna *vertainen* 'sama-, üheväärne' vasteks. Soomelise tähenduse dominants sõnalooja teadvuses ongi nähtavasti olnud uut tüve otsima ajendavaid tegureid. Hiljem tuhmub see nüansivahe ja Aavik annab ***elva*** tähenduseks muu hulgas ka 'üheväärse' (Poe E[5], 353). Seejuures torkab peale abstraktsema, «humanitaarsema» tähenduse (1930 Bourget Õ «mõistsin elval selgusel kaks asja») silma selge taotlus kasutada *elva* matemaatika ja füüsika terminina. Nii ka E. A. Poe tõenäosusnovellis «Marie Roget saladus»: 1955 Poe E «Sel korral, eeldades nende isiklikud tutvused ainult võrdseiks, oleksid meebad ['tõenäosused, šansid'] samuti võrdsed, et kummalegi osaks saaks elv arv isiklikke kohtamisi»; «inimkeha erikaal ta loomulikus seisundis on umbes elv mageda vee massile, mis syrjutetakse». Tähenduse matemaatilisust on taoteldud algusest peale, sest KÄV-iski on lisatud mitte üksnes *elvama* 'vn *равняться*', vaid ka *elvang* ehk *elvastus* 'vn *уравнение*', seega 'võrrand'.

Teised peale Aaviku on *elva* tarvitanud ilmselt väga vähe. Ainus arvestatav näide kirjakeele kartoteegis on J. Kärneri «Biankast ja Ruthist» (1923) ja seegi ebamäärane: «Paisus tugevamaks / tuul, tähti järjest süütus ning / elv neile vaikselt hõõgas hing.» Ka *ebaelv* 'mittevõrdne' on jäänud tüve autorile endale. Seevastu *elvastus* ja *elvastama*

---

[4] Millise tüve kohta on vähe öelda, seda üksnes mainime. Välja jääb *roim*, sest praegust jurisprudentsi oskuskeelt silmas pidades on seda tüvisõna otstarbekas vaadelda koos *mõrvaga*. Viimase tüvi on tolles peatükis esitatud verbi kaudu (*mõrvama*). *Uje* ja *nole* ei anna tehissõna mõõtu välja.

[5] Lühendid: **Bourget J** = P. Bourget, Julm mõistatus. Prantsuse keelest tõlkind Joh. Aavik. Tartu, 1937; **Bourget Õ** = P. Bourget, Õpilane. Prantsuse keelest... J. Aavik. Tartu, 1930; **ELV** = J. Aavik, Eesti luule viletsused. Jurjev, 1915; **EÕS** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat (I 1925, II 1930, III 1937); **HM** = H. Mets, Johannes Aavik eesti kirjakeele sõnavara arendajana. Tartu, 1964. (Käsikirjaline diplomitöö TRÜ eesti keele kateedris.) **HÕJ** = Hirmu ja õuduse jutud; **KKr** = J. Aavik, Keeleline käsiraamat uuenduste ning ametliku ja uuendusliku keele erinevuste tundmaõppimiseks. Tallinn-Tartu, 1932; **KÄV** = J. Aavik, Keeleuuenduse äärmised võimalused. Tartu, 1924; **Poe E** = E. A. Poe, Enneaegne matmine ja teisi jutustusi. Valimiku koostand ja tõlkind Johannes Aavik. Stockholm, 1955; **Poe N** = E. A. Poe, Valimik novelle. Inglise keelest tõlkind Joh. Aavik. Tartu, 1937; **Saareste EÕP** = A. Saareste, Eesti õigekeelsuse päevaküsimustest. Tartu, 1937; **SUT** = J. Aavik, Sada uut tyvisõna. Tallinn, 1932; **Tauli JALR** = V. Tauli, Johannes Aavik's Language Reform 1912 — 1962. Stockholm, 1965 (separaat); **Tauli KA** = V. Tauli, Keelekorralduse alused. Stockholm, 1968; **USS** = J. Aavik, Uute sõnade sõnastik. Tartu, 1919, ja J. Aavik, Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik. Tallinn, 1921; **UTSS** = A. V. Kõrv, Uute ja teiste vähemtuntud sõnade sõnastik. Tallinn, 1936.

AR Fr. R. Kreutzwaldi nim. ENSV Riiklik Raamatukogu

on omandanud tuttava tähenduse trükinduses. P. Treumann (Truupere) oli pidanud ettekande «Trükitehnilisist oskussõnust ja kui kaugele nende eestipärastamisega minna», mispeale valiti oskussõnade korraldamise komisjon koosseisus P. Treumann, E. Roosik ja E. Talvik (26. II 1933). 28. märtsil 1934 ilmus «Poligraafi»-nimelises lendlehes «Graafilis-tehniline saksa-eestikeelne oskussõnastik» (4 lk.), mis juhatas sisse terve hulga tänapäeval tuntud trükindussõnade tarvitamise. Samas leidub sõnade tutvustamise salmik P. Treumannilt ja see lõpeb nõnda: «Kui nende oskussõnadega / ja asjast arusaamisega / me saaksime kord relvastatud, / siis kõik saaks hästi e l v a s t a t u d.» Sõnastikus leiduvad ka *elvastus* ja *elvang*.[6] Toimkonna töötulemused osutavad muulegi aavikluse mõjule, küll mitte valdavale.

Seega on *elv*-tüvi omandanud keeletegelikkuses tähenduse 'ü h e t a s a n e', misläbi oleks *elv* tarvitatav ka näiteks nii: «Kahjuks ei ole kõigi koolide tase ühetasane» — «Kahjuks ei ole kõigi koolide tase elv». Samuti aga pole võimatu nõnda: «Reegel ei ole keeletegelikkusele elv», s. t. ei ole a d e k v a a t n e.[7] Tee sellisteks tarvitusteks on vaba.

Pandagu tähele eeltoodud tsitaati Poe E-st, kus Aavik tarvitab kaks korda *võrdset* ja üks kord *elva*. Kõrvale jättes küsimuse, kas Aavik talitab siin parima terminoloogina, nentigem nihet ühes printsipiaalses suhtumises: esialgne rivaliseeriv ehk reiviksõna on muhenenud sünonüümiks. Keelevaidlustes on küllalt levinud lihtne skeem: k a s kõlbab *a* v õ i kõlbab *b*. Selline liiga lihtne vaade keelendeile on levinud profaanide, kuid isegi kirjastustoimetajate ja filoloogide seas. Üks teid, mida kaudu vanad suured keeled on oma sõnavara ajanud poole miljonini ja üle selle, on olnud s ü n o n ü ü m i d e kogumine läbi aegade. Kui väga tarvilik on sünonüümika, eks seda ole kogenud iga arenenud kirjamees. Ka ei nõua vist enam keegi, et *faktist*, *tõigast* ja *tõsiasjast* kaks tuleks keelest kaotada — kuidas seda saakski? Sünonüümika väljaarendamise nimel peame hoiduma skeemist «kas *a* või *b*» skeemi «kas *a* ja *b* või *a* või *b*» kasuks.[8] Lihtsamalt: i g a keelendi üle otsustatagu, kas t e m a kõlbab või mitte, kuid ärgu ühegi keelendi elu tingimuseks seatagu teise surma.

ese. KÄV-is 1. järku, s. t. juba 1924 tarvitust leidnud sõnade seas, V. Tauli järgi loodud alteratsioonimeetodil (Tauli JALR, 121; Tauli KA, 138 jj.). Kui usume Aavikut ennast (vt. KÄV, 164), siis poolenisti kontraktuur soome sõnast *esine*, poolenisti mitte päris puhas **en-*, g. *emen-* tuletis *ede*-tüvest *esi*-kuju kaudu (siis *ese*, *-me* pro *ede*, *-me*). KÄV-i andmeil loodud 1917, kuid see pole õige: 1915 ELV «neid [s. o. luuletusi] hinnatakse hoopis teistsuguse mõõdupuuga kui muid esemeid» (seletus: objekte; HM), 1915 HÕJ «võisin selgesti esemeid eralda» (seletus: asju, objekte, предметы).

Sõna ise on ainelise asja tähenduses juba 1920-ndates ja 1930-ndates aastates harilik, tänapäevast rääkimata. Kuid arutamist nõuab tähendus. Aavik annab tähenduseks 1917 KÄV-is 'asi, objekt, sks *Gegenstand*, vn *предмет*'. Täppiskeel vajab eri väljendeid 1) käsitluse, vaatluse, teaduse, tunnetuse jne. objekti, 2) asja (üleüldse) ja 3) ainelise või materiaalse asja jaoks. 2. ja 3. tähenduse jaoks pakuvad end *asi* ja *ese* väga hästi. Seega koos *objektiga* kolm mõistet, kolm sõna.

---

[6] Nende andmete eest tänu H. Treumannile!

[7] *Adekvaatse* rektsioon on viimasel ajal hakanud kalduma komitatiivi poole. See ei ole laita nähtus ega oleks seda ka *elva* puhul.

[8] Kas on tarvis klauseldada, et mõeldud on üld-, õieti kogu keelt? (Oskuskeeles on olukord mõneti teine, nagu oleme koos R. Kulliga selgitanud, vt. esialgselt 1970. a. Tallinna FU-kongressi teesivihik I, lk. 52.)

Kuid ometi oleks ennatlik kuulutada *ese* tähenduses 'objekt' lausa vananenuks[9], kui teda alles 1965. a. sellisena tarvitati juriidilises tekstis (1965 K. Plutus *pärimise ese*) — kas tõesti viie aastaga juura tarvitusest kadunud? — ja kui teda sellisena tarvitavad «Eesti kirjakeele sõnaraamatu» koostajad veel 1969. a.: «**eseme‿klaas** klaasplaat, millele asetatakse ese, preparaat mikroskoobiga vaatlemisel.» Muide on J. Semper jätnud sellise *eseme* oma hiljuti ilmunud artiklikogust välja redigeerimata. Iseasi on leida niisugusele tarvitusele ortoloogilist õigustust. Siiski ei saa mööda tõsiasjast, et *objekt* ja *ese* moodustavad võõrsõna-omasõna paralleeli (vrd. *nimetav* ja *nominatiiv*).[10] Oleks väga ebaõiglane optikale peale suruda *eseme* tarvitamise keeldu, *objektiklaasi* ja *objektikaugust* (!). On raske leida konteksti, kus *ese*, tarvitatud objekti tähenduses, annaks kahemõttelisuse, näiteks on *tunnetuse eset* võimatu tõlgendada «tunnetuse materiaalseks asjaks» (?). Seega pole *objekti* ja *eseme* 'objekt' puhul kohane skeem «kas *a* või *b*», vaid õige on «millal sobib *a* ja millal *a* või *b*».

jaunis 'suursugune, üllas', eriti Jaunart Jaurami jõngermannide looja pahameeleks 1913. a. juulis Aaviku esimese tehissõnana loodud (KÄV, 167; «Olion» 1935, lk. 98), on KÄV-is paigutatud 1., üldist vastuvõttu leidnute järku! Esiklapse õigustamiseks ja kaitsmiseks A. Annisti *õilsa* vastu on Aavikul KÄV-is omaette peatükk. Loomisviis on teada (KÄV, 167): alteratsioon *kaunis* → *jaunis* soome *jalo* mõjul. A. Saareste on olnud üks J. Aaviku «Eesti õigekeelsuse õpiku ja grammatika» põhjalikumaid arvustajaid ja temalt pärinevad hinnangud terve hulga Aaviku sõnade kohta. *Jaunis* ei leia temalt armu, ta pöörab selle vastu Aaviku enese sõnad «halb ja veider» (Saareste EÕP, 61). Aavik ise pole *jaunist* loobunud (ka Poe E). Teisi tarvitajaid: 1926 A. Mälk: «ei ole ma eluajal näinud midagi nii jaunist, võrratult veetlevat»; O. Luts laseb «Vähkmanni ja Ko» Mobil arutella, «kas poleks tõesti jaunim jääda oma suguvõsa viimseks liikmeks» (1922); 1937—1939 J. Barbarusel «võib olla täiuslik — eeskujult jaunis»; 1930 on J. Pahlbärk põletanud *vasikajaunistamise* loenguid; 1957—1958 A. Jakobson: «...ja jaunis jalakeerutus, mh-ähh?»

Küllap tuli *jaunis* liiga varase pääsukesena.[11] Aga küllap on ikka ka tüve kahvatu häälikulis-assotsiatiivne külg selles süüdi, et ta võistluses õilmitseva *õilsaga* alla jäi.

kolp, algselt ainult 'pealuu'. KÄV-i järgi on *kolp* loodud 1917. a.; 1924. a. on ta juba üldisemalt kasutusel. 1937/38 ei pea Aavik enam tarvilikuks seda sõna seletada (Poe N, 84 vrd. 359). Moodustusviis ei ole selge, arvustuses nagu vihjatakse mingile mitteloomingulisele võimalusele (Saareste EÕP, 34) ja see nagu viiks mõtte vn *колпак*'ile. Või võiks mõelda *kolule* (sel juhul alteraat). On ähmaseid andmeid, et *kolp* on loodud kas saksa, prantsuse või soome keelest inspireerituna («Olion» 1935, lk. 98). *Kolp* tuleb tarvitusele J. Semperil («Viis meelt»), edasi A. Jakobsonil («Metsalise rada»), R. Sirgel (1935), L. Kibuvitsal (1933) jne. Seejuures on tihti tähenduseks 'peakolu', eriti kui see on juustetu; seda võib pühkida, mütsiga varjata, elava inimese või looma otsas näha. Sellest käsitusest tunnukse lähtuvat ka *kolbaluu* «Vaikse Doni» tõlkes (A. Kurfeldt). Fr. Tuglase «Felix Ormussoni» hilises trükis on *päälagi* asendatud *kolbaga* (1920 veel mitte). *Kolp* jõuab õigekeelsussõnaraamatuisse enne kui eeskätt anatoomia sõnana tuntud *kolju* [VÕS 1933, kuna *kolju* 1925 EÕS 'miski ümmargune, väljaulatuv', seega ligikaudu nagu A. Saaberk-Saareste «Murdesõnades Põhja-Eestist» (1921), 1933 VÕS-is *kolju* puudub, 1936 VÕS 'pealuu, kolp'].

---

[9] Eesti kirjakeele sõnaraamat. Makett. Tallinn, 1969, sub *ese* 2. Samast maketist *esemeklaas*.

[10] Vrd. KÄV, 96 jj.; vt. ka FU-teesivihik I, lk. 52.

[11] A. Grenzsteini ja K. A. Hermanni tehistüveloomingut ei pannud avalikkus tähele. Need mehed olid minevik ja keegi ei hakanud arutama, kuidas nad oma sõnu olid teinud.

Kolp on neid sõnu, mis 1953. a. VÕS-is küll sees on, aga mille tarvitust kirjakeele kartoteek ei näita 1940—1957 üldse, välja arvatud Fr. Tuglasel (näit. 1948 «Peeter Esimese» tõlkes kisub Pfeffer peast paruka ja vehib sellega «palja kolba kohal»). 1958. a-st peale kuni tänini ei ole sõna olnud haruldane (P. Ambur, H. Laipaik, A. Beekman, R. Vaidlo, V. Riis, B. Alveri «Jevgeni Onegini» tõlge, R. Rimmel jne.). «Keeles ja Kirjanduses» on ka varem seda laadi elustumisjuhtumeile viidatud, kusjuures need ei tarvitse olla ei tehis- ega Aaviku sõnad: *teenus* (vt. KK 1967, nr. 1, lk. 41); Aaviku toodud soome laen *räige* (1919), mis sai üldse alles 1960-ndatel aastatel hoo sisse (vt. KK 1970, nr. 8, lk. 503).

Ühtlasi on *kolp*, anatoomia *kolju* ja vana *pealuu* neid sõnu, mis tõendavad sünonüümide eluõigust. Muide tuleb 1962. a. alates eri tõlkijail *kolbakütt(imine)* «klassikalist» *pealuukütti* ja *-küttimist* vaheldama.

laip. «Leidsin hangelt surnukeha — / tillukese lõõritaja. / Narrikene, kas sul oli / siis nii vara tulla vaja?» (1957 A. Sang). Aga sõna *laip* ei tulnud vara poolegi. Miks 1917. a. tehtud *laip* ruttu ja robinal läbi läks, seda täpipealt näidata ei oska, ent fakt on silmapaistev ja teda ümbritsevad kolm seika: sõja- ning revolutsiooniolukord, millele ilukirjandus tundlikult reageeris; sõna lööv, raiuv kõla; assotsiatsioonid *raip* ja sks *Leiche*. Sünonüümikat oli ju ennegi: *surnu*, *surnukeha*, *koolja-(keha)*, *korjus*, *põrm*, ka *maised jäänused*, *kalmuline*, konteksti toel ka lihtsalt *keha* (1918 J. Kärner *kehist tardunuist*) jne. KÄV-is 1. järku. On oletatud (näit. Tauli JALR, 121, jm.) alteratsiooni saksa sõnadest *Leib*, *Leiche*. Esimese puhul oleks tegemist õieti laenuga häälduskujult. Ja tõesti, ainult üsna tugev tähenduserinevus saksa *Leib*'ist lubabki meil *laipa* koos tehissõnadega käsitella. Aavik ise väidab *laiba* olevat niisuguse sõna, mis tuli kätte kiiresti, õnneliku inspiratsiooni tiivul (KÄV, 133 jj.). Leiame sõna 1921 J. Kärneri «Aja lauludest» («laipade, raibete hauaks» — tavaline sõna sisseharjutamise viis sünonüümi abil), 1922 G. Suitsult («saab värskeid haavatuid, saab laipu, rappeid» — «Kõik on kokku unenägu»), 1925 on sõna otsaga EÕS-is ja edasiste näidete jälgimine ei näitaks midagi peale massilisuse, sealhulgas *laip*-komponendiga liitsõnade massilisuse.

Laip on jällegi näide tarviliku sünonüümika kogunemisest keelde. Ja mine tea, võib-olla isegi näide selle kohta, kuidas sajandeid püsiv keelevaist nõuab tagasi samahahmulist, samakontuurilist sõna, mille ebateadlik tähendusnihe temalt kunagi võtnud. Ennemuistne sõna surnukeha tähenduses oli *kalm*. Mis puutub *laiba* kui sünonüümi varjundisse, siis on K. Leetberg juhtinud tähelepanu sellele, et «keeleuuenduse au ja uhkus *laip*, mida ikka esimesel kohal nimetatakse, kui sõnade loomist ülistada tahetakse», ei sobi *surnukeha* asemele ükskõik kuhu: «Igatahes lugupidamise maiku sel sõnal külles ei ole.»[12] Lisame näiteks, et algul toodud tsitaadis ei sobiks *surnukeha* asendada *(linnu)laibaga*.

lünk. «Seal ettekummardund see valvab mees, / kes muistendeid lõi kuulsaid lünkjal tünkal». Millised lüngad, milline tüngas?

Kui uskuda kirjakeele kartoteeki, on *lünk-* suurel määral sõjajärgne sõnatüvi. *Lünga* tarvitamine kodanlikul ajal ei näi eriti sage (J. Kärneril näit. 1928 sünonüümiga «see on lünk ja tühe»; P. Krusten, K. A. Hindrey, paar teadlast või tarbealaautorit; Aaviku teades 1924.

---

[12] K. Leetberg, Mõned wastuseletused Aawiku «Õigekeelsuse õpiku» wastu. Rakvere, 1937, lk. 91.

a-ks J. Semperil). Õigekeelsussõnaraamatuis igatahes alates 1925. aastast. Ilmne on, et sõna juba sõja eel v ä h e m a l t passiivselt enesestmõistetavaks muhenes. On tähelepanu juhitud tõigale, et kooliõpikute l ü n k h a r j u t u s t e l oli vaieldamatu mõju *lünga* levikule. Pärast sõda, eriti alates 1959. aastast, on *lünk* sage: 1946 «Kommunistliku partei manifesti» tõlkes, 1959 H. Angervaksal, 1960-ndates A. ja V. Beekmanist ja kirjandusloolastest loodusloolaste ning juristideni, kes viimased noid aaviklikke sõnu just hulgi ei soosi.

Sünniaasta 1917 (KÄV, 165); sks *Lücke* mõju ei ole välistatud («Olion» 1935, lk. 98), V. Tauli räägib alteratsioonist ning viitab peale *Lücke* ka ladina sõnale *lacuna* 'auk, sügavik' (Tauli JALR, 121 jj., jm.).

Tuletis *lünklik* (USS-is 1921. a.) on kirjakeele kartoteegi järgi selgemini sõjajärgne. 1938 L. Anvelt (*lünklik õpetus*), 1942 O. Luts; siis 1960-ndate esiotsani vähene tarvitus, aga stiiliväärtuselt tundub sõna küll harilik; alates 1964. aastast koos adverbiga *lünklikult* ja *lünklikkusega* «kõigil» alates vanema põlve teadlastest (1968 E. Varep) ja lõpetades sõnameisterlike ilukirjanduse tõlkijatega (1968 H. Rajandi) informatsiooni, köögiviljapõllu, kontrolli, dramaturgiamaterjali, vana trükise, kirjaniku elu tundmise, ornamendi lahenduse jne. jne. kohta.

Aaviku väljakuulutuseta on tekkinud *lünkjas*: 1932—1934 J. Barbarus «Tuul sasib lünkjaid pilvi». G. Suitsu tsiteerisime algul, kuid — eks see ole hoopis *läng-*, *lüng*-tüvi, vrd. Wied. Kagu-Eesti *lünga* 'schief'! Faehlmann seisis nõlvakal Toomemäel ning jutustas Emajõe sünnist ja muust. Nagu selgesti näha, ei ole see kõlasarnane tüvi häirinud *lünga* ja tema pere juurdumist.

Tähestikus järgneb Aaviku tarvitusse jäänud ***malnis*** 'lad *praesens*' oma perega. Vastand *älnis* ilmub alles 1932. aastaks ('lad *absens*'). Järgmine, ***nisv*** 'pahe, sks *Laster*, vn *порок*' on KÄV-is 2. järku. Aavik möönab pr *vice*'i mõju sõna loomisel. Tarvitusel viimati Poe E-s. Aaviku taotlus oli *pahe* tähendus jagada: *pahe* olgu 'Übel, зло' (KÄV, 165). Aavikut toetanud teame ainult M. Underit olevat («Pärisosas»). Sõna väljamineku põhjuste seas peaks olema täielik toetavate assotsiatsioonide puudumine.

range, KÄV-i järgi loodud 1917, paigutatud 2. järku, läks käiku visalt, aga 1930-ndate aastate lõpuks oli juba vaieldamatu. Aavik põhjendab: «... sest *vali* ja *karm* ei kõlba igakord seks tähenduseks» (KÄV, 165). Küllap vist, nagu ka UTSS-is seletuseks lisatud *nõudlik*. Seega oli olemas väljenduslünk üldtaibatava mõiste kohal. Assotsiatsioone: *kange*, *r*-algused sõnad (*raske*, *ränk*, *rusikas*, *rakkes* jne.), soome keele oskajale ka *ankara* (vrd. J. Mägiste EKirj 1932, lk. 284). Kuid et *range* oleks sünnilt midagi *ankara* anagrammi taolist, selle kohta pole andmeid. 1932 ütleb Aavik selle sõna ametlikult vastuvõetuks (KKr, 18), 1938 aga märgib, et *range* on tulnud tarvitusele alles «viimaseil aastail» («Uus Eesti» 9. II 1938). Ime siis, et Aavik s e l e t a b seda meile nii enesestmõistetavat sõna ka veel Poe E-s. Tõesti ei esita *ranget* 1930 EÕS ega 1933 VÕS; 1936 VÕS aga küll. Kirjakeele kartoteegi näidud on Aaviku öelduga kooskõlas: kindlalt enne 1935. a. ainult V. Adams (1932 *range klooster*) ja L. Kibuvits (1934 *range naisenägu*). Edasi 1936 W. Freymann otsustuse üldsuse kohta; 1936 B. Alver; 1937 V. Vaga egiptuse templi üldilme kohta; J. Barbarusel 1937—1939 sünonüümi toetusel: «Tead ühte: et sa midagi ei tea, / nii kõlab otsus range, valju». Pärast sõda kõikvõimalikelt autoreilt hulgani 1) ametniku (s. t. i s i k u), 2) riietuse, vitriinide (s. t. e s e m e t e), 3) rütmi ühtluse, valiku, reeglistamise, uurimise, masinate keele, terminoloogia, vormide, novelli, füüsikakursuse, juriidilistes tekstides mitte üksnes karistuse, vaid ka karistusmäära («Edasi» 1967) ja kõige

muu mõeldava kohta. Adverbidest eelistab Aavik ise *sti*-d (1928 HÕJ [HM] ja hiljem), üldine on *rangelt*. *Rangus* (Aavikul hiljemalt 1921 USS) on viimaseil aastail võinud omane olla ütlemisele, rühile, liigutustele, hollandlikule linnale, näole jne.

reivar ehk *reivik* 'võistleja, rivaal' ja *reivlema*, KÄV-is 3. järgus, tüvi altereeritud *rivaalist* (KÄV, 165), inglise *rival*'i mõju diftongi asjus ei ole välistatud (SUT, 19), loomisaeg 1921 (KÄV). Tüvi ilmub Aaviku tarvitusse 1924 HÕJ-is, nimelt ka «Metzengersteinis» ehk «Tulihobus» ning «William Wilsonis», ja tema proove on nõnda ka «Kaevus ja pendlis» (näit. *reivaline mõju, reivalisv*). Seejärel aga alles 1937 Bourget J-is ja 1955 Poe E-s. Isikusubstantiividest ilmub ainult *reivik* — samas kahes tõlketeoses, mis ei ole saanud keeletarvitusele kuigivõrd mõju avaldada.[13] Kirjakeele kartoteek näiteid ei sisalda. Nagu lugeja märkab, on siinsete sõnalugude kirjapanija leidnud sellest tüvest tarvitamisväärtusi.

relv. Alustagem puändist: «... kui keeleuuendus siin oma wäga sobiwat *relwa* mitte pakkunud ei oleks, siis oleks mõni teine sõna kas juba saanud wõi warsti saamas.» See hinnang on pärit keeleuuenduse, üldse kavakohase keelearenduse suurvastase sulest.[14]

Paraku on *relva* esimesed ajad kirjakeele kartoteegi eest hämarasse jäänud, küllap sellepärast, et sedeldatud teoste valik ei hõlma kodanliku aja sõjaväeväljaandeid ega ajalehti. Aavik tegi *relva* 1917. a. kombineerimismeetodil (KÄV, 164; «Olion» 1935, lk. 98). Et ta jõudis mingit *ralv-rolm-ralg-rald-rast-rost-rold-rolv*-rada mööda lõpuks kombinatsioonini, mis võiks olla ka *revolvri* kontraktuur, oli ju hea. Assotsiatsioon *revolvriga*, juba *r*- ise, samuti tüve lühidus, järskus, tüse tüvevokaal, eriti veel tüve võime anda kergesti tuletisi ja liitsõnu soodustasid edu. Need sarnasused *laibaga* võiksid ahvatella otsima *relva* edu põhjusi ka ajast, relvisest situatsioonist, ja kirjanike tundlikust reageeringust. Kummatigi pole asi päris nii. *Laip* läks kiiremini, Leetbergki ju räägib ainult *laibast* kui keeleuuenduse «aust ja uhkusest». Vähemalt kodanlikku riiki jäänud ajalaulikuil tunnukse domineerivat laibaleha mulje relvile hüüdmise aate üle. Relvine aeg nõudis sõjaväesõnade ühtsust ja häirimatut mõistetavust, seega ei saanudki soodustada *sõjariista* asendamist tundmatutüvelise sõnaga. Ime on see juba isegi, et väljendusnälja kustutamise tung tegi relvamehed niigi tehissõnalembeseks, nagu ta tegi. Eks sündinud siis ju ka *kahur* ja *mürsk*.

Ei ole saanud jälile, kuidas ja millal täpselt sugenes *relv*- Nõukogudemaa eestlaste tarvitusse. Teame, et 1933 kasutab K. Trein verbi («rahvahulgale, kes relvastatud kivide ja kaigastega»), hiljemalt 1936 H. Pöögelmann substantiivi ja verbi («kui pidurdada paisul tõusvat voogu / ei enam suutnud relvus valgekaart»; «jõuk raskelt relvastatud timukväge»). Eestis toimunust on ülevaade teadagi parem. Märkigem raamiks, et nii 1919. ja 1921. a. USS-is kui ka veel 1924. a. KÄV-is ei esita Aavik *relva* juures ühtegi tuletist (olgugi et paigutab sõna 1., vastuvõetute järku), aga 1930. a. ilmunud EÕS II esitab *relva* tuletisi ja liitsõnu kaks ja pool veerutäit. Aaviku malbus on mõistetav, kui teame, et suurte ajalehtede «Päevalehe» ja «Postimehe» sõnumeis veel 1924. a. lõpulgi ei tuntud muud sõna peale *sõjariista*. Kui sirvida 1917. aasta ja järgnevate sõdimisaastate lehti, siis torkab silma veel see, et — ka *sõjariist* kuskil silma ei torka, teda peab tulega otsima. Jääb mulje, et *sõjariista* tarvitati üksnes seal, kus muidu kuidagi ei saanud, ütleme seoses relvastatud ülestõusu, relvade äravõtmise või hankimi-

---

[13] P. Bourget' «Julm mõistatus» on olnud väga vähe tuntud raamat võrreldes Poe novellide ja «Arthur Gordon Pymi looga», mis ilmusid Eesti Kirjanduse Seltsi väärissarjas.

[14] K. Leetberg, Mõned wastuseletused, lk. 84.

sega jne. *Sõjariist* ei istunud suhu, ei muutunud harilikuks, iga hetk keelele tõusvaks sõnaks ning oli kaugel leierdumisest millistes tahes ajalehe leierlugudes. Publitsistlikus fraasis istub *püss*: mitte *sõjariist käes*, vaid *püss käes*. *Tulirelv* on *tuleriist* («Postimees» 1918). *Sõjariista* tarvitamata jätmine paistab silma isegi mõnes ajutises eeskirjataolises tekstis 1920. a. algult. Ikka käiakse kuidagi kassina ümber relva mõiste palava pudru. O. Sternbecki laskeasjanduse raamatus 1921 on viie lehekülje pikkune publitsistlikku maiku eessõna, mis tulirelvadega ümberkäimise oskust propageerib ja kuidas-juhtub-laskjate vastu kaitseb. See eessõna saab läbi üheainsa korra *sõjariista* tarvitamisega: «... püss, tääk, labidas ja juurdeantud tehnikalised sõjariistad. Neid riistu peab .... suuremat hulka neid riistu peab ....» *Sõjariist* oli, p i d i olema, aga justkui ei tahtnud olla. Nii oli keeles peaaegu auk, kuhu Aavik oma *relva* istutas. See kõik näitab, kui palju kaaluvad keelendi keelelised omadused. Halbade keeleliste omadustega sõna teeb enese kohale augu ja seda koguni olukorras, kus tema tarvitamist oleks kõige rohkem oodata. Ja tõesti p e a b siis uus tulema, millal ta ainult tulla saab. Hiljemalt 1924. aastaks, kui kodanlikus sõjaväes oli tekkinud juba korralikumaid eeskirju, läks kroonuametlikkus *relv*-tüvele üle (näit. «Laske-eeskiri jalgväe relvadele»). Eeskirjades ja määrustikes pole jälgegi aavikliku keeleilme taotlemisest, aga see tüvi sinna läks otsekui vaakuumi tõmbel. S e l l e s t siis kaks ja pool veergu.

1927 tarvitas *relva* M. J. Eisen: «Rahvasuu teab mitmesugustest Tõllu relvadest.» 1931. aastast peale leidub *relv* iga masti ilukirjanduses. Aga mis sai *sõjariistast*? V ä l j a keelest on teda muidugi niisama võimatu saada kui möödunud aastat ajaarvamisest. Oletust, et ta on jäänud arhaiseeriva või muu erilise stiilitaotluse sõnaks, kinnitab kirjakeele kartoteegist nähtuv tegelikkus. Ja see sõna näitab veel üsna tublit sagedust. Muu hulgas annab ta ammuste relviste aegade koloriiti, näit. 1937 E. Kippel: «kästakse kaasa võtta kirveid, mõõku, vikateid, nuge ja ükskõik missuguseid käepärast olevaid sõjariistu». 1960 A. Hint: «... need kaks olid ilma ühegi sõjariistata, temal oli aga hea revolver taskus». Ja vanarelva kohta: A. Beekmanil on Indias *sõjariistadega ehitud skulptuurid* (1967); 1957 E. Nirgil «Mõõga hinna pikk loetelu peab näitama selle sõjariista erakordset väärtust». Ja näiteks veel selline nüanss: «Kolmel kiviheiteväelasel oli oma sõjariista kallal tublisti pusimist» (1964 H. Väli). Siis veel vanema põlve autori tarvituses (1957 J. Aul) ja vanema põlve teosetegelase suus: «Sina ise ka. Sõjariistaga?» (1956 R. Sirge, Logina Petri sõnad).

Haruldasemaid tuletisi on vahest *relvutama*, mida on 1934 tarvitanud A. Annist E. Leinot tõlkides: «Tuli rahvas relvutatud». Teine on *relvlema*: «... nagu oleks ta talvesõtta läinud ja *relvleb* seal helehallis mundris» (1958 L. Promet). *Relvitustama* tundub riikliku desarmeerimise tähenduses raskepärase tutetatetamisena, kuid on jäänud seni paratamatuks vehklemisspordi terminina (näit. 1955 ilmunud erialateoses). Küllalt avar sünnitähendus on *relvuril* võimaldanud korrakspaariks hälbida tavalisest sõjaväelisest tähendusest, näiteks 1930-ndate aastate algul tarvitab J. Barbarus *relvurit* korduvalt relvatöösturi tähenduses. Töösturrelvurite tilluke eelkäija on G. Merel «Kuningas Henry VI» 2. osa tõlkes (1961): «On valmis väljakutsuja, too relvur» ('relvasepp').

Tavalisimad verbid *relvastama* ja *relvastuma* ilmuvad ilukirjandusse hiljemalt 1929. aastaks. *Relvastus* (harva *-is*) poeb 1930-ndate aastate teisel poolel meie allikkogu lünkade vahelt välja ja rohkeneb pärast sõda.

Relv-täiendsõnaga liitsõnu on kirjakeele kartoteegis seni registreeritud 43, *relv*-põhisõnaga 40. Eks need arvud ole tegelikkusega võrreldes veel väikesedki. Hulk neist sõnadest on alles hiljuti tekkinud. Huvitav küll, miks? Muide on Rakvere range kriitik algul viidatud kohas märkinud, et kunagi meil juba oli lühem sõna, nimelt *ase*, aga sellist polevat vahepeal tarvis olnud.

siiras. Tüvi on 1917. a. tekkinud ja juba 1919 USS-is koos *us*-tuletisega, ehkki KÄV-is on adjektiiv üksi (1. järku sõnana). Prantsuse *sincère*'i mõju on kindel, kuid otsene loomismeetod pole selge, oletagugi V. Tauli alteratsiooni samast prantsuse sõnast (KÄV, 165; Tauli JALR, 121 jj., jm.). Assotsiatsioonid on head, eeskätt *sirge*, aga ka *sirama*, *sire* ja sirgjoonelisust kujutav *-ii-*, märksa vähem juba soome *suora*. Märkame, et *siira* tüvi on sarnane *siirduma*-verbi lihttüvega,[15] ilma et see takistaks kumbagi sõna olemast. Ennemini vastupidi: mingi sirgliikumise elementaaridee kaudu tunnukse *siirduma siirast* toetavatki. *Siira* keelelised omadused — eriti luule ja üldse ilulevama keeletarvituse jaoks, kus seda mõistet kõige enam tarvis läheb — on tavalisima ennisvastega (*otsekohene*) võrreldes märksa soodsamad. Tähendus on olnud algusest peale selgeis piires. Aavik seletab seda sõna viimati Bourget J-is, kusjuures ta leiab tavaliste seletussõnade (*otsekohene*, *aval*, *avameelne*, *puhtsüdamlik*, *teeskluseta*) kõrvale uue tabava liitsõna *otsemeelne*. *Siiras* on saanud nagu oma sünonüümirühma keskpunktiks, dominandiks, mille varjundeid teised edasi annavad. Selleks vist oligi keelel tarvis uut tüve.

Adjektiiv ise ei tundu väga äkki tarvitusse minevat, tüvi saab aga siiski nii varsti tuttavaks, et E. Muuk tema 1933. a. VÕS-i sisse võtab. Ilmselt suutis *siiras*, olgugi mitte just igapäevase sõnana, jõuda *us*-tuletisega käsikäes sõja eel enesestmõistetava positsioonile, nii et sõjajärgses kirjanduses saab ta olla ja ongi väga harilik ja rohke. *Siirus* tuleb kirjakeele kartoteegis esile juba 1926/27. aastast alates (V. Adams, J. Semper, J. Kärner, A. Jakobson jt.). Adverbidest on Aavikul endal ootuspärane *siirasti* (1927 HÕJ [HM]), sest temal on teisalgi silmata idiolektilist lemmet *-sti* vastu (vt. *range*), teistel aga ikka *siiralt*, nii 1932 V. Adamsil, 1935 P. Viidingul; Fr. Tuglase teostes täiesti oodatavalt. Sõja järel on siiski paus või väga hõre tarvitus, 1957. a. sageneb *siiralt* uuesti.

solge. Võtan südame rindu ja ütlen, et see on ise hea sõna, ainult tal on väga halb seltskond, võikad leksikoninaabrid *solge*, g. *solke* 'solk, -gi' ja *solge*, g. *solkme*, mis teevad *solge* tarvitamise niihästi kui võimatuks. Sõna vaistuga tuntav absoluutne (s. t. eraldi võetult olev) headus tuleneb nähtavasti sellest, et ta jääb kuhugi *range-rauge*-rea ja *sile-sale-sole(-sulnis)*-rea vahemaile. Soome *solakka* (vrd. HM) ei tarvitsegi toetada, ehkki võib.

KÄV-is on kolmandavälteline *solge* 'gratsioosne', mis käändub seega nagu *valge*, esitatud 3. järgus ning öeldud 1919. a. looduks koos paralleeliga *soljas*, g. *solja*. Aavik ise on söandanud *solget* mõnelgi puhul tarvitada, nii 1920 HÕJ *solge kass*, 1926 HÕJ «Puud olid nõtked, lõbusad, sirged, heledad, saledad ja solged», samas novellis Poe N-is. Tunnistagem, et gratsioosset tähendava sõna tarvitamine eeskätt muu kui naise kohta ei ole otse ootuspärane. *Solge* — too absoluutne ikka — ei olegi niivõrd *gracieux* kui selline, nagu on mõned pikad, veidi lõdvad naised, kes mõjuvad rohkem oma arvatava rauguse kui klassikalise graatsiaga. Nagu pika kehaga kassid. Või nagu kõrged saarepuud.

Paralleel *soljas* on ju nii koledatest assotsiatsioonidest vaba ja sel põhjal võiks oletada, et kui üldse, siis on keegi s e d a sõna tarvitanud. Ei ole. Seevastu 1930 A. Murakinil *solge seisuga noormees*; 1934 H. Adamson «kaste küürib kodukaski, /

---

[15] *Siirduma* on soome laen (sm *siirtyä*), mille Aavik introdutseeris 1912. a. mõjukas tutvustus- ja tarneartiklis «Soome sõnad Eesti kirjakeeles. Üks keele rikastamise abinõu» (EKirj 1912, lk. 5 jj.). Samast tüvest *siirma*, *siire* 'pangaülekanne', *siirutama* jne.

valgeid, solgeid, nägusnoori», 1936 samal autoril koguni nii kahtlases kontekstilises naabruses kui «kask kaldal seisab solge ja vees kui kümbleks ta».

sulnis. «Tõmmpunane mu huule jannu avaneks suur mangostani karp, / Sees sulaks sulni vilja lõhnav lumi» (1923 M. Under «Pärisosas»). See on 1919. a. sõna, 1919 USS-i lisas on ta veel üksi, 1921 USS-is koos *stama*-verbiga; KÄV-is 1. järku (muidugi, kui 1923 M. Underil) ja koos *us*-tuletisega (KÄV, 165). V. Tauli oletab alteratsiooni soome *suloinen*'ist (Tauli JALR, 121 jj., jm.). Aavik suudab KÄV-is üsna veenvalt näidata väljenduslünka kohal, mida prantsuse keeles täitvat *délicieux* ja soome keeles p e a a e g u *suloinen*, kuna saksa ja vene keeles niigi täpset vastet ei olevat. Tõesti pole *wonnig* see ja *magus* on mööda nikuliselt banaalne. Aavik märgib ka samas, et *suloinen* ei sobi laenuks (*sulune*; KÄV, 63). Uue tüve autorile teeb veidi muret seni tüvedes olematu *-ln-* (KÄV, 165). Meil kerkib küsimus, kas selle ühendi sissetoomise tõttu tuleks *sulnis* kvalifitseerida tehisvõõrsõnaks. Seda ühendit kohtame muide mõnes võõrsõnas, mis teisal tehislikuna tekkinud ja siis eesti keelde laenunud (*alnisulam*). Ta on meilt kadunud juba läänemeresoome aluskeeles (*villa*, vrd. lt ja ld *vilna*), ka tüve ja sufiksi piirilt (**alna* > *alla*). Siis on ta tüve ja sufiksi piiril taastunud (*olnud*, *tulnud*, võõrtüve järel *metalne*).[16] *Helena* lühendeid[17] *Elna* peaks olema tekkinud eesti keele pinnal. On olemas *Alnavere* küla idamurde alal, *Kulna* küla keskmurde alal. Seega pole e e s t i keelest *ln* mitte kadunud, vaid on tasapisi hakanud keeles võrsuma, ilma et oleks tunda importi mujalt kui ehk oma murretest. Lähedus *lm-* ja *rn*-ühendiga (*kalm*, *sarn*) on teinud sellise arengu kergesti võimalikuks. Aavik on *ln*-ühendi nihutanud üksnes tüve ja sufiksi piirilt ning nimetüvedest mittenimetüvedesse (ka 1932 ilmuv *alnama* 'pr *subir*').

Assotsieerub *sulniga* eeskätt *sula(v)*, eks ka «Kanast sai Salme, sula neitsi», «sula suuga / Mesikeelel meeliteles» jne. 1933. a. ei ole *sulnist* VÕS-is, 1936 juba on. Aavik ei ole söandanud *sulnist* seletamata jätta viimatigi (Bourget J; Poe E).

Näited ulatuvad esialgu 1923. aastast 1940-ndate aastate algusse. Naised on pealetükkivalt sulnid üksnes V. Adamsil, pealetükkimatult ka L. Prometil ja R. Parvel («Mariannes») ja mõnes väliskirjanduse tõlkes, teistel on sulnis elu, perekonnaelu (tõlkija H. Lepik), aroom, arm(astus), asjad (millest noored inimesed aru saavad), suvepäeva sära, päikesesoojus, sooja suve hümn (U. Laht), idamaa keel, vigases võõras keeles öeldu, lootus jne. Viimased seosed on siis pärit juba sõjajärgsest ajast, mil kõnesolev tüvi tõuseb esmakordselt kirjakeele kartoteegi vaatevälja alles 1960. a. ja nimelt L. Vahtra sule alt («Emajõe jutustuses» *sulnilt*), kust teda oodata oleks võinudki. K. Kannu prantsuse-eesti sõnaraamatu trükis, mis ilmus aasta varem, ei ole *sulnist délicieux*' vastena veel tabatud (on 'oivaline, kütkestav, mõnus, meeldiv'). Pärast aga tunnukse *sulnis* mõneks aastaks isegi moodi pahvatanud olevat. 1953. a. VÕS *sulnist* ei tunne, 1960. a. ÕS tunneb.

süüme. «... kirjamehed on otsekui kokku leppinud, et *otsmik* ja *laup* tuleb lugejate teadvusest unundada, ning kirjutavad nüüd ainult veel *otsaesine* — sõna, mis kohmakuselt jätab varju isegi *südametunnistuse* (viimasele ei ole paraku kuigi tarvitamiskõlblikku asendajat leitud).» See on arvamus 1961. aastast.[18] Sõna sugenes 1924. a., ilmselt HÕJ-i

---

[16] Vrd. L. K e t t u n e n, Eestin kielen äännehistoria. Helsinki, 1929, lk. 111 jj.

[17] E. R a j a n d i, Raamat nimedest. Tallinn, 1966, sub *Elna*.

[18] H. R a j a m e t s, Tähelepanekuid mõnede kirjandusteoste õigekeelsuse kohta. «Keel ja Kirjandus» 1961, nr. 5, lk. 283.

järjekordse ande jaoks tehtuna, ja on KÄV-is 3. järku. V. Tauli oletab toetumist *südametunnistusele*, mis on väga tõenäone, ja tunnistab *süüme* kooskõlas olevaks vähemalt ühe oma printsiibiga, mis lubab ühetüvelist väljendust juhul, kui väljendada tuleb terviktähendust (Tauli KA, 134 116). Tarvituses ei võta *süüme* algul hästi vedu, paistab küll silma J. Barbarusel 1930. a. paiku (««Minu süüme ei luba kaastada ühtegi hukkamist», protesteeris arst»), samuti veidi hiljem. 1930-ndatel aastatel levib *süüme* mõnevõrra (1933 M. Metsanurk, 1936 A. Sang, 1939 teaduskeeles) ja jõuab 1940. a. õigekeelsussõnaraamatusse. 1953. a. VÕS-is muidugi ei ole, kus sellega, 1960. a. ÕS-is samuti mitte. Tarvitus lihtsõnana on pärast olnud tõesti harv, ainult mõnes värsis (1959 tõlkija G. Meri, 1960 J. Kaidla). Aavik ise tarvitab ja seletab *süümet* ka veel Poe E-s. Tõsi on, et see sõna tundub *südame* liiga kirvetõise nudinguna, *süü* assotsieerudes pealegi. Viimane assotsiatsioon südametunnistuse puhul dissoneerib, südametunnistuse p i i n a puhul aga ei dissoneeri. Keelevormilistelt omadustelt on *südametunnistusepiina* ja *süümepiina* vahe suuremgi kui *sõjariistaderahu* ja *relvarahu* oma. Söandagem näha seost nende tähelepanekute ja tõiga vahel, et viimase viie aasta jooksul on *süümepiina* äkki tarvitama hakatud ja mitte ainult tõlkija P. Viirese meelissõnana: 1965 V. Gross «Pinginaabrite» autoritekstis, 1967 R. Sirge («On küsimus, kas süümepiinad enesele samades tingimustes ei too pähe hullematki») ja tõlkija L. Mölder («Garaažiomanik sai süümepiinad»), 1968 R. Saluri ja R. Kaugver, 1970 tõlkija O. Ojamaa.

ürm, g. *ürma* 'õnnetusjuhtum' on KÄV-is 3. järku, loomisajaks märgitud 1919, kuid USS-is ei ole seda sõna ei 1919 ega 1921. Küll aga leidub ta 1920. a. ilmunud «Naljandeis ja groteskides» (HM), hiljem kõigis neljas viimases tõlkes («Arthur Gordon Pymi lugu», Poe N, Bourget J ja Poe E). Seega jääb *ürm* õieti nende sõnade sekka, mille tõsisem tarnimine toimub alles 1930-ndate aastate teisel poolel, ja tema tarvitamatus on juba sel põhjusel küllalt ootuspärane. Et ta kirjameeste soosivat tähelepanu ei äratanud, selleks võib muu hulgas olla kaasa mõjunud samakõlaline verbitüvi hoopis teises tähenduses, nagu korduvalt J. Semperil: «Kui ma kord kohtupidamise ajal läbi kohtutoa tahapoole tahtsin lipsata, aeti mind tagasi ja ma sain ürmida.» Vrd. Ote *ürmämä* ~ *ürmistämä* 'hirmutama'; *hürmistama* Kod, Kam 'tõrelema, hurjutama', Rõu, Plv 'pahandades ~ ähvardades minema ajama' jne.

Siin käsitlusele tulnud tüvevara on pärit ainult ühest, üksnes 11 aastat kestnud perioodist ja sellegi aja ainestikust kaunis meelevaldselt välja lõigatud. Seepärast oleks ennatlik teha eelneva analüüsi põhjal järeldusi kogu Aaviku loomingu kohta. Ometi märkab tagasisirvija mõnda kontuuri hakkavat kuju võtma. Osa neist läbivaist joontest jääb eeskätt tehiskeelendite valda, teised aga tulevad mujalt ja lähevad mujale, kaugele väljapoole J. Aaviku isikliku töö piirkonda.

Väga oluline printsiip, millega Aaviku sõnad meid täna tutvustasid, on keelendite reivarluse suubumine konstruktiivsesse sünonüümikasse.

Paaril korral oleme näinud, kuidas uudistüvi ei lase end häirida teisest kõlasarnasest tüvest, olgugi *lünga* puhul üsna kitsalt murdelisest. *Siira* puhul pakub homonüümtüvi koguni toetust. See muidugi ei välista võimalust, et uudistüve nõrkuse või ennistüvede tugeva laengu korral jääb uudistüvi alla. Seda oletasime *ürma* ja nägime täies drastilisuses *solge* puhul. Need nähtused kuuluvad kokku a s s o t s i a t s i o o n i d e printsiibiga, mis on omakorda seotud suhtelise sümbolismi mõistega (V. Tauli termin). J. V. Veski on 1935. a. selgitanud: «Uute tüvede juurdesoetamiseks on olemas järgmised teed: 1) täiesti uute tüvede leiutamine, nende «väljamõtlemine».... Uute tüvisõnade kunstlik loomine ja elluviimine on neist võtetest kõige raskem, sest uhiuuel tüvel

pole ees mingisugust «sugulust» ega «tutvust»....»[19] Kui täpsustada, siis «sugulust» tõesti pole, aga «tutvus» täidab selle aset. «Tutvuskonna» moodustavad assotsiatiivsõnad ning isegi häälikusümboolika (viimane johtub sageli sõnajadadest, mis asjaomast häälikut asjaomases asendis sisaldavad). Soodustavaid assotsiatsioone kohtasime eriti *laiba* ja *range* puhul, assotsiatsioonide puudumist *nisva* puhul ning nende mõju tähenduse nihkumisele *kolba* loos (assotsieerub *peakolu*). Meenutagem ka assotsiatsiooni mõju suunamuutust *süüme* ja *süümepiina* puhul.

Oli võimalik tutvuda väljenduslünga kui teguriga, mis võib ajendada uut tüve looma või laenama (näit. *siiras*, *range*, *sulnis*) ning soodustada selle tarvituseletulekut. *Relva* elulugu on puhtajoonelisimaid näiteid keelendi keeleliste omaduste mõjust läbiminekule. Teisest küljest näitab see lugu ametivõimu mõju keelendi saatusele.

Mõistus kehitab õlgu, kuid tundmus kibeleb ei tea kust otsima veendumust, kas tõesti võiks olla side *kalmu* kunagise tähendusmuutuse ja *laiba* tarvituseletuleku, *ase* homonüümikasse uppumise või muul põhjusel hääbumise ja *relva* võidutee vahel. *Ase*, genitiiv ilmselt *ase(n)*, on G. Mülleri tekstidest tõepoolest leida, usutavasti ulatudes Helliste lauluraamatuid pidi tagasi Baltzer Russow' või isegi Johann Koelli aega.[20] Kui aga nii, siis võib ta olla olnud üsna kitsalt rannikumurde või koguni vaid rahvusvahelise Tallinna linna sõna.

Meie eksperients tunneb ka juhtumeid, kus tüve tähendus märgatavalt nihkub, niipea kui teda rakendatakse teisel erialal (*elv*) või ebamäärase semantilise mulje põhjal ilukirjanduses. Mida siis *kolp* praegu õieti tähendab? Peakolu, eriti paljast, või koljut? Näeme siin õhus rippuvat tähendusnihet ega tea, mis kujul see veel lõplikult sadeneb.

Hakkab tekkima tunne, et Aaviku selle perioodi sõnadel ei ole mingit eriomast halba või head saatust võrreldes muude kaasaegsete uudiskeelenditega. See tunne vajab muidugi edasiste faktide liistule tõmbamist. Selgesti aga näeme, et vaadeldavasse ajajärku kuuluvaile J. Aaviku tehiskeelendeile ei ole kohaldatav skeem, mille järgi keelend on kõlbmatu, kui ta pole kas mõne aastaga või siis näiteks 1950-ndaks või 1970-ndaks aastaks «läbi läinud», s. t. juba igamehe suus või sulepeas. Oleme märganud juhtumeid, kus sõna sõja aegu suri ja alles kümme-viisteist aastat tagasi uuesti trükki ilmus (*kolp*, *sulnis*, ka *süüme* ja osalt *siiras*, lisaks *teenus*, *räige* ja muide ka *uje*). Meile on suurkoolis õpetatud, et kirjatööle asudes tuleb kõigepealt materjal liigitada. Olin seda artiklit alustades juba läbi viimas «Keeleuuenduse äärmiste võimaluste» noomenitüvede liigitust elavaiks ja surnuiks, kuid sain teo sabast kinni. See olnuks retsidiiv kombestikku, mida tavatsen taunida. Eriti oleks see väär tüvede puhul, mis ei olegi end veel õieti tutvustada jõudnud (*reivik*, *ürm*). Elusalt maetud saada on kahtlemata kõige koledam neist äärmusist, mis kunagi võib sõnale saatuseks langeda. Et see sageli, üsna sageli selleks on langenud, ei eita ükski vähegi mõtleja inimene. Piirjoon, mis elu lahutab surmast, on parimal juhul udune ja ebaselge. Kes ütleb, kus üks lõpeb ja teine algab?[21]

---

[19] Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. Tallinn, 1958, lk. 167.

[20] Vrd. Verh. GEG XV. Dorpat, 1891, lk. XLVII jj.

[21] Viimased neli lauset Poe E, novell «Enneaegne matmine», lk. 24 jj., paitsi *sõnale* pro *surelikule*, *parimal juhul* pro *parimas juhtumis*, *-nud* pro *-nd* ja *ü* pro *y*.

Eesti kirjakeele uusmoodustused*

JOHANNES AAVIK

Oma erinev keel on päämine tunnus, mis rahvused eraldab yksteisest. Aga keele väärtus tõstab ka rahvuse väärtust. Kui keel on väärtuslik, siis on ka rahvus väärtuslikum. Seepärast peaks iga rahvus pyydma oma keelt võimalikult väärtuslikuks arendada.

Milles seisneb keele väärtus?

Esiteks ta peab olema võimalikult rikas, seega võimeline olema peenejooneliselt väljendama rahvuse liikmete mõtteid ja arvamisi paljudel aladel.

Rahvuse keel peab olema ka meeldiv — kaunis ning suursugune, nii et ta meeldib oma rahvuse inimestele ja seega tõstab rahvustunnet ning tahtmist oma rahvust säilitada.

Väärtuslik keel, s. o. niinimetet kirjakeel, peab kõigepäält olema grammatiliselt hästi fikseeritud, kuigi peab ikka esinema võimalus tema grammatika alal teha mõningaid muudatusi ja täiendusi.

Kõige tähtsam uuend eesti grammatika alal, mida ammu olen soovitand kirjakeeles tarvitusele võtta, on *i*-mitmus, näit. *ilusail hommikuil, harilikes ettevõtteis*, millised vormid on kõlaliselt paremad ja ka lyhemad kui vastavad *t*-mitmuslikud käänded — *ilusatel hommikutel, harilikkudes ettevõtetes*. Eesti keele kõlavust kahjustab *t*-hääliku rohkus; ikka *-tatus*, *-tutes* jne. *i*-mitmus võiks seda kõlalist halbust vähendada.

Olen mõtelnud, et eesti kirjakeeles tuleks täienduseks võtta kaks uut vormi deklinatsiooni alal, nimelt kõigepäält *n*-lõpuline kääne, mis väljendaks tegevat isikut või asjaolu passiivse verbi juures; näit.: ‚*vaenlasten* vallutatud maa-ala'. See võimaldab lyhemat ja selgemat väljendust kui seni tarvitet *poolt* (vaenlaste poolt) või seestytlev või kolmandaks omastav kääne: ‚vaenlaste poolt vallutatud, vaenlastest vallutatud, vaenlaste vallutatud maa-ala', mis viimane on koguni kahemõtteline.

Teine uuenduslik vorm käänamise alal on *k*-lõpp partitsiipidel. Selle idee tuli mulle umbes kymne aasta eest Rootsis. Sellega saavutetakse seda, et partitsiip ei ole järgneva sõna atribuut, vaid kuulub eelmise sõna juurde. Näit.: ‚edud *saavutetuk* võitudega vaenlase üle'. Selle *k*-lõpulise vormiga on selge, et partitsiip ei kuulu järgmise sõna (‚võitudega') juure, vaid on atribuudiks eelmisele sõnale *edu*.

Igatahes see *k*-lõpuline vorm võimaldab niisugust järelolevat atribuutpartitsiipide tarvitamist nagu see on ysna sagedane vene kirjakeeles ja ka samuti prantsuse ja inglise keeles. See oleks suur võit eesti keelele.

Keele päämine väärtus aga on rikas ja mitmekylgne sõnavara.

---

* III rahvusvahelisel fennougristika kongressil esitamiseks saadetud ettekanne. «Pean kahjuks teatama, et ma ei saa Eestisse tulla Soome-Ugri Kongressile, sellepärast et olen praegu vanaduse tõttu ysna nõrk ja haiglane. [— — —] Ka mu abikaasa Aleksandra on haiglane.» (J. Aavik E. Sõglale 8. VIII 1970.)

Uusi sõnu võib saavutada tuletussõnade ja liitsõnade moodustamisega. Seda on meil kyllalt tehtud ja tehakse veel. Aga väärtuslikumad on omaette tyvisõnad. Neid saab rahvamurretest ja eriti sugulaskeeltest, meil soome keelest. Meil ongi soome keelest laenatud ja ametlikult vastu võetud ligi sada sõna. Neist mainitagu alljärgnevas mõned näiteina: *haihtuma, hajameelne, harrastama, hämmastama, häirima — irduma, jäik* [jäiga] — *keigar, keskustelema, kohtama, kohtlema, kummaline — lakkama, lemmik, levima, levitama — mainima, masendama — nautima, nauding — raev* [-u], *retk* [-e], *ryhm* [-a], *ryndama — saabuma, saavutama, suhe* [suhte], *suhtuma, suund* [suuna], *suunduma, sünge — vallutama — yllatama.*

Nende tähendused on kõigile haritud eestlastele selged.

Aga soome keelest võiks ja tulekski veel juure võtta umbes 50 tyvisõna. Neist esitetagu alljärgnevas umbes kymmekond yhes nende tähendustega: *estuma* — takistet olema: ‚ta ei estund seda tegemast', *luhistuma* — alla, kokku varisema: ‚maja luhistus; kõik ta lootused luhistusid'; *paitsi* (II välde) — välja arvatud: ‚kõik ta ettepanekud võeti vastu paitsi kaks'; *rotk* [-u] — kuristik, kuristikuauk; *sivutama* (kedagi, midagi) — mööda minema kellestki või millestki: ‚ta sivutas selle maja; ta sivutas õpinguis oma kaaslased'; *syrjutama* — kõrvale, eest ära tõrjuma: ‚nad syrjutasid kõik takistused'; *tahr* [-a] — mustuseplekk; *tover* [-i] — seltsimees; *tirrutama* — ainiti, pilukilsilmi, yksisilmi vahtima: ‚nad tirrutasid kogu aja meie pääle'.

Aga ka kõigist neist laensõnadest ei ole veel kyllalt eesti keele sõnavara rikastamiseks ning täiendamiseks.

Meil tuli ju mitmeid liitsõnu asendada erityveliste sõnadega, nii näit. liitsõna *kuritöö*, mis koosneb sõnadest *kuri* ja *töö*. Selle vasted kõigis kultuurkeeltes on yhetyvelised, nii vene keeles *преступление*, saksa keeles *Verbrechen*, prantsuse ja inglise keeles *crime*, soome keeles *rikos*.

Soome sõna *rikos* ei saa selleks eesti keele laenata, sest see oleks siis *rikus*, mis on liig lähikõlaline eesti sõnaga *rikkus*.

Seepärast mõtlesin selle moodustada inglise sõna *crime* (häältdamine «kraim») mõjul. Kui rahvas oleks selle sõna säält laenand, siis see oleks olnud *raim*. Aga ma muutsin selles diftongi *ai oi*-ks, seega *roim*. Uus sõna *roim* (genitiiv *roima*) ei ole seega mitte puht laensõna, vaid poolkunstlik sõna. Ja see sõna *roim* läkski kergesti läbi ja võeti vastu.

Aga selle *roim*-sõna moodustamine andis allakirjutajale idee moodustada edasi osalt pool-laensõnu, päämiselt aga täiesti omaette uusi tyvisõnu eesti keelele.

Poollaensõna on ka sõna *laup* (tähenduses otsaesine, otsmik), mis on moodustet vene sõna *лоб* eeskujul ja mõjul. Kui rahvas oleks selle laenand, siis see oleks olnud *lopp*, mis oleks olnud kõlaliselt vähe ilus ja vähe sobiv eesti keelele.

Täiesti omaette, ilma yhegi võõrsõna mõjuta on moodustet suurem hulk uusi tyvisõnu, näit. *relv* [-a] — sõjariist, *naasma* [naasen, naasta, naasnud] — tagasi tulema, *tõik* [tõiga] — tõsiasi, fakt.

Neist minun (minu poolt) kunstlikult loodud tyvisõnadest on seni ametlikult vastu võetud natuke yle tosina, nagu seda näha nii Muugi kui uuest ÕS-st. Neist mõned näited: *embama, ese* [eseme], *kolp* [kolba] — pääluu, *laip, laup* [lauba], *liibuma, meenuma, naasma* [naasen], *nentima, nõme* [nõmeda] — teadmisteta, harimatu, *range, relv* [relva], *siiras* [siira], *taunima* — hukka mõistma, *tõik* [tõiga]

— tõsiasi, fakt, *ulm* [-a] — unenägu (Aug. Annisti poolt loodud), *väisama* — kylastama.

Kuid niisuguseid sõnu võiks veelgi rohkem vastu võtta. Neist olen alljärgnevas mõned märkind.

Need on: *eetma* [eedan] — ette panema; nimisõna *eede* [eete] — ettepanek; *hyym* [-u] — näovärv, prantsuse «teint»; *juuvima* — heaks kiitma, vastu võtma, näit.: ‚ta juuvis meie eete (ettepaneku)'; *kaatma* [kaadan] — korda saatma, toimetama, näit.: ‚tema oli kaatnud selle roima'; *kaavitama* — kaasa aitama, kaasa mõjuma, saksa «beitragen», ingl. «to contribute»: ‚selle ettevõtte kordaminekuks oli tema palju kaavitand'; *kaumat* [-i] — suursugune tuba, vene «чертог», saksa «Gemach»; *malnis* [-lni] — juuresolev, *malnidus* [-e] — juuresolek; *malnitsema* — juures olema, vene присутствовать; *nima* — niisama, näit.: ‚minu käsi on nima suur kui sinu'; *nõnge* — kangekaelne; *põrpima* [põrbin] — äkilist tähelepanu äratama, frapeerima; *reesma* [reeseb, reesnud] — kyllaldane olema; *rymu* — kuulujutt; *time* [-da] — ajaliselt ysna lähedal olev, ähvardavalt lähedal, inglise «imminent»; *tääsma* [tääsen, täästa, tääsnud, tääsis] — teada saama; *ultma* [uldan] — välja hyydma: ‚ta ultis valju karjatuse'; *vaame* (III v.) — ebamäärane, ebaselge, ingl. «vague».

Aga mul on neid kunstlikult loodud sõnu veel yle 70. Kui need kõik yhes uute soome laensõnadega vastu võetaks, siis saaks eesti kirjakeel tunduvalt rikkamaks. Kuid kunstlikult loodud sõnu tuleks veelgi rohkem juure võtta — kokku ligi 200 sõna. See on võimalik. Siis oleks eesti keel nii oma grammatika kui eriti sõnavara poolest niisama kõrge, rikas ja väärtuslik kui suurrahvaste ammu arenend keeled.

Seda soovib käesoleva ettekande autor ja loodab, et kuulajad on samal arvamisel.

Zschokke „Goldmacherdorf'i" teest eesti lugejani

Fakte, oletusi, mõistatusi

LEO ANVELT

Aastal 1817 ilmus šveitsi-saksa autori Johann Heinrich David Zschokke sulest õpetlik romaan «Das Goldmacherdorf. Eine anmutige und wahrhafte Geschichte für gute Landschulen und verständige Leute» («Kullategijate küla. Mõnus ja tõepärane lugu headele maakoolidele ja arukatele inimestele»). Teoses jutustatakse sellest, kuidas üks koolmeister oma laostunud koduküla moraalselt ning majanduslikult heale järjele viib, pannes distsipliinilagedad ja naiivselt egoistlikud inimesed käituma arukalt ning vooruslikult ja harrastama ühistegevust. Teosele sai XIX saj. osaks suur menu, temast tehti hulk kordustrükke ja ta tõlgiti paljudesse keeltesse.

«Goldmacherdorf'i» esimene eestindus ilmus teatavasti 1842. aastal ja selle tegijaks peetakse kirjamees Gustav Heinrich Schüdlöffelit.[1] Zschokke raamatu eestindamise püüdeil oli aga siis juba enam kui kümneaastane ajalugu. Selle faktid on osalt kindlakstehtavad.

Asjakäigu paremaks jälgimiseks on tulus esmalt tutvuda Zschokke kõnealuse raamatu väljaandmisega läti keeles.

«Goldmacherdorf'i» tõlkis vabalt läti keelde, teost Baltimaade olustikule kohandada püüdes, Jacob Florentin Lundberg, maapastor Kuramaal, läti kirjandusloos tuntud ka Schilleri tõlkijana. Väärib märkimist, et Lundberg oli Johann Heinrich Rosenplänteri õemees: ta oli 1808. aastal abiellunud Karoline Elisabeth Rosenplänteriga.[2] Lõpetanud Zschokke raamatu töötluse lätlaste jaoks, kirjutas Lundberg sellest Riias ilmuva nädalalehe «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland» (edaspidisel mainimisel «Provinzialblatt») kirjanduslikus lisalehes 17. juulil 1829. Ta andis seal muu seas ülevaate tõlkimisel tehtud olulistest sisulistest muudatustest ja tõstis küsimuse, kuidas küll raamat välja anda, kui on teada, et läti talupojad naljalt raamatuid ei osta.[3] Samas lehes oli hiljuti juttu olnud lätlaste ja eestlaste püüdeist õppida saksa keelt ning raskustest, mida neil seejuures tuleb kogeda. Ühtlasi oli räägitud mõne lätlase poolt avaldatud mõttest, et saksa keele õppimise hõlbustamiseks tuleks rahvale anda raamatuid, mis tooksid sama sisu paralleelselt niihästi läti kui ka saksa keeles.[4] «Provinzialblatt'i» väljaandja ning toimetaja Garlieb Helwig Merkel meenutab 31. juulil seda soovi ja avaldab üleskutse annetada raha selleks, et teha «Goldmacherdorf'ist» selline kakskeelne väljaanne.[5] Üksmeelset poolehoidu üleskutse lehe lugejaskonnas ei leidnud. Merkel kirjutas 8. jaanuaril 1830 «Provinzialblatt'is», et kõnealuse ürituse vastu on

---

[1] Eesti kirjanduse ajalugu I. Tallinn, 1965, lk. 442.

[2] Th. Kallmeyer, Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands 2. Ausgabe. Riga, 1910, lk. 516. Fakt, et Lundberg oli Rosenplänteri õemees, kajastub ka omaaegsetes kirjades, vt. näit. J. H. Rosenplänter K. G. Sonntagile 9. V 1820. KM KO, Koopiad, M 60 : 5, l. 92. Nimekuju *Rundberg* (*Lundbergi* asemel) mainitud koopias on ilmselt ärakirjutaja vääratus.

[3] «Literärischer Begleiter des Provinzialblattes» 1829, nr. 15, lk. 60.

[4] «Literärischer Begleiter des Provinzialblattes» 3. VII 1829, nr. 14, lk. 56.

[5] «Literärischer Begleiter des Provinzialblattes» 1829, nr. 16, lk. 64.

vaieldud niihästi suusõnal kui ka kirjades. Viimaseid ta oma ajalehes ei avaldanud, küll aga tõi samas lehes ära ühe anonüümseks jääva pastori kirja, kus leiti, et talupoegade soov õppida saksa keelt on igati õigustatud, sest neil tuleb sakslastega suhelda. Kirjas väideti koguni, et saksa keel aja jooksul läti keele paratamatult välja tõrjub. Autori arvates poleks selles midagi halba, sest rahva pääs hariduse juurde muutuks saksa keele kaudu palju hõlpsamaks; sakslaste ülesandeks ei olevat säilitada läti rahvust, küll aga kasvatada rahvas humaanseks. Oma järelmärkustes ei vaielnud toimetaja Merkel kirjas toodud mõtteile vastu, lisas koguni omalt poolt, et rahva õpetamine muutuks sakslastel palju kergemaks, kui see võiks toimuda saksa keeles.[6] Juba veidi varem, «Provinzialblatt'i» 1829. a. 18. detsembri numbris, oli toimetaja Merkel (kirjutades nimemärgi *M.* all, nagu ta seda sageli tegi) unistanud sellest, kuidas lätlaste ja sakslaste ühtesulamise korral kaoks maalt rahvastevaheline vaen ning rahva haridus saksa kultuurist osasaamisega jõudsalt edeneks. Seevastu iseseisva läti kirjanduse väljakujundamine tähendaks läti rahva isoleerituse põlistamist. Samas kirjutises avaldas Merkel lootust, et Zschokke raamatu kakskeelne väljaanne kujuneb väikeseks sammuks edasi lätlaste saksastamise poole.[7] Nii üllatav kui see ka ei tundu, on kuulus lätlaste sõber vanas eas tõepoolest puhuti sõna võtnud nende saksastamise kasuks.

Baltimaade põlisrahvaste saksastamise küsimus, muide, ei vilksatanud 1830. a. paiku balti saksa trükisõnas esimest korda. Seda oli arutatud ka uute talurahvaseaduste avaldamise ja ettevalmistamise aegadel. Kuramaa Kirjanduse- ja Kunstiseltsi toimetiste (Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst) kahes esimeses köites, mis ilmusid aastail 1819 ja 1822, kajastub osavõtjaterikas diskussioon selles asjas. Arutlusest võtsid osa ka estofiilid Luce ja Rosenplänter. Rosenplänter, kellelt avaldati 9. novembril 1817 kirjutatud kirja katkend, osutus ümberrahvustamise eriti printsipiaalseks vastaseks. Ta leidis muu seas, et rahvuslik omapära on «looduse ime» ja rahvuste erinevused tähtis tegur kultuuri rikastamisel, rahvusteta moodustaks inimkond tõenäoliselt ainsa «auväärse Hiina keisririigi või midagi veel naiivsemat».[8] Mainitud balti saksa intelligentsi diskussioonis jäid saksastamise pooldajad vähemusse, kuid sellega ei olnud saksastamise mõte koguni veel surnud. Ikkagi leidus küllalt balti sakslasi, kes Merkeli üleskutse peale raha annetasid «Goldmacherdorf'i» kakskeelse väljaande tegemiseks. Heldete annetajate leidumine on seda silmahakkavam, et Merkeli poolt mõni kuu varem üldisemal kujul avaldatud üleskutse annetada raha lätlaste ja eestlaste jaoks raamatute väljaandmiseks oli tulemusteta jäänud.[9]

1829. a. 27. novembril võis «Provinzialblatt» teatada, et kakskeelse «Goldmacherdorf'i» väljaandmiseks on vajalik summa koos.[10] Raamatut kavatseti trükkida 500 eksemplari rahvale tasuta jagamiseks ja siis veel vastavalt tellimuste laekumisele teatav arv maksulisi eksemplare, millest saadav tulu pidi hüvitama töötleja Lundbergi vaeva. Lisaks kakskeelsele raamatule oli kavas avaldada veel puht-lätikeelne väljaanne, mille trükkimine muidugi kujunes odavaks, kui ladu oli juba

---

[6] «Provinzialblatt» 1830, nr. 2, lk. 7—8.
[7] «Provinzialblatt» 1829, nr. 51, lk. 203.
[8] Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst I. Mitau, 1819, lk. 89—91.
[9] «Provinzialblatt» 10. IV 1829, nr. 15, lk. 57, ja «Literärischer Begleiter des Provinzialblattes» 31. VII 1829, nr. 16, lk. 64.
[10] «Provinzialblatt» 1829, nr. 48, lk. 190.

olemas. Ka selle väljaande tellimuste vastuvõtmisest teatati «Provinzialblatt'is»,[11] kuigi Merkel seda raamatut oma lehes märksa vähem reklaamis.

Veebruaris 1830 teatas «Provinzialblatt», et Lundbergi töötluse käsikiri on tsensuurist tagasi jõudnud ja antakse trükikotta.[12] Umbes neil aegadel, kui Riias algas «Goldmacherdorf'i» kakskeelse teksti ladumine, pöördus Lundbergi naisevend Rosenplänter Otto Wilhelm Masingu poole küsimusega, kas see ei tahaks eestlaste jaoks tõlkida või ümber töötada Zschokke «Goldmacherdorf'i». Rosenplänteri kiri pole säilinud, küll aga Masingu vastus 7. märtsist 1830. Masing teatas, et kavatseb raamatut lugeda, et näha, mida kasulikku see võiks eestlastele pakkuda. Lisanud mõned sõnad selle kohta, et õieti peaks ta kogetud raske majandusliku kahju ja haige käe pärast kirjamehetööst hoiduma, küsib Masing kirjas äkki: «Aga ütelge, minu austatud sõber: mis hakkab meie eestlane saksa keelega peale?» Ja järgnevalt arendab Masing oma mujalgi avaldatud mõtet, et saksa keelt purssivast maamehest atra põlgav parasiit kujuneb.[13] On ilmne, et Rosenplänter on oma kirjas puudutanud «Goldmacherdorf'ist» kakskeelse väljaande tegemist, teisiti ei oska seletada saksa keele vajalikkuse-mittevajalikkuse teema ootamatut kerkimist Masingu vastuses. Masingu järgmises teada olevas kirjas Rosenplänterile (27. märtsist) ütleb ta end «Goldmacherdorf'iga» tutvunud olevat ja leiab, et teos nõuab põhjalikku ümbertegemist vastavalt meie oludele, et ta siinsele talupojale niisama kasulik võiks olla kui originaal šveitslasele. See ülesanne ei olevat kerge. Ja jälle lisab Masing vahetult «Goldmacherdorf'i» teema puudutamise järel resoluutseid sõnu aina valjenevate häälte vastu, mis nõuavad, et saksa keel rahva keeleks saagu.[14] Seejärel näib Rosenplänter «Goldmacherdorf'i» töötlemise raskusi kartvat Masingut lohutanud olevat teatega, et «Goldmacherdorf'ist» on juba olemas lätikeelne Baltimaade oludele kohandatud variant ja ka selle tagasitõlge saksa keelde, sest kirjas 1. maist 1830 palub Masing Rosenplänterit saata mainitud saksakeelset teksti vihik- või trükipoogenhaaval ning lubab seda hakata ümber töötama eesti keelde. Samas ütleb ta: «...ja tulu jagame omavahel. Aga enne tuleb selgust nõutada, mil viisil võiks töö ning vaeva eest midagi saada ja mida umbes.» [15] Siit paistab, et teose väljaandmise majandusliku külje eest oldi valmis hoolitsema kuskil mujal. Vaevalt eksime, kui oletame, et G. Merkel tahtis «Goldmacherdorf'i» väljaandega õnnistada ka eestlasi, ja nähtavasti jällegi kakskeelsega. Millist osa pidi raamatu valmimisel etendama Rosenplänter, kellega Masing oli nõus tulusid jagama, pole selge. Kas Merkel oli Rosenplänteriga kontaktis otseselt või Lundbergi kaudu, samuti selle kontakti muud üksikasjad on meile tundmatud. Pole teada sedagi, kas Masingul ja Merkelil tõlkimise küsimuses otsene kirjavahetus sugenes. Igatahes teatas «Provinzialblatt'i» 1830. a. 28. mai number, et keegi pastor on nõustunud «Goldmacherdorf'ist» tegema eesti tõlke ja et talle saadetakse trükkimisel olevast läti-saksa väljaandest seitse valminud poognat, nii et ta tööd kohe alustada saaks.[16] Tõlkija nimest ajaleht vaikib ja seda ilmselt Masingu soovil, sest 21. septembril kirjutab Masing Rosenplänterile: «Kui Merckel [= Merkel] teaks põhjusi,

---

[11] «Provinzialblatt» 8. I 1830, nr. 2, lk. 8.
[12] «Provinzialblatt» 19. II 1830, nr. 8, lk. 30.
[13] O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 7. III 1830. KM KO, ÕES, A. C. 248b.
[14] O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 27. III 1830. KM KO, ÕES, A. C. 248b.
[15] O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 1. V 1830. KM KO, ÕES, A. C. 248b.
[16] «Provinzialblatt» 1830, nr. 22, lk. 85.

mispärast ma oma nime nimetada ei tohi, siis oleks ta halastavamalt otsustanud.» Ilmselt oli Merkel öelnud midagi halvustavat selle kohta, et Masing soovis tõlkijana anonüümseks jääda, ja sellest oli Masingki teada saanud. Nüüd, kirjas Rosenplänterile, õigustab Masing oma soovi sellega, et ta on hernhuutlaste sõprade poolt põlu alla pandud mees, ja kui saadakse teada, et tema on tõlkija, siis keegi raamatut ei telli. Samast kirjast selgub veel, et Masingu elu on olnud vintsutusterikas ja ta pole «Goldmacherdorf'i» tõlkimisele veel mõtelda saanud.[17]

Kirjas 30. novembrist ütleb ta enda ajapuudusel ja «õige paljude ning väga tähtsate põhjuste pärast» tõlketööst üldse lahti.[18] Aasta 1830 oli Masingule tõesti murekirev. Seda iseloomustavad tõbisus, mis hilissügisel muutus raskeks ning pikaks haiguseks, pankrotiga ähvardavad rahalised raskused ja vana kirjamehe võitlus oma õpikutele ametliku tunnustuse hankimise eest. See kõik oli küllalt häiriv ja pealegi polnud Zschokke romaani transponeerimine siinsetesse oludesse koguni kerge; Lundberg oli selle ülesande lahendanud poolikult. Mängus võis olla muidki põhjusi, mida me ei aima.

Teada olevais Masingu kirjades «Goldmacherdorf'i» eestindamise küsimus enam ei kajastu, ent «Provinzialblatt'i» veergudelt see veel ei kao. Ajalehe 1831. a. 4. veebruari numbrist leiame teate, et «Goldmacherdorf'i» tõlgib Lundbergi järgi eesti keelde eestlaste jaoks vajalike muudatustega J. H. Rosenplänter, eesti keele meisterlik valdaja. Trükikulude katmiseks kutsub Merkel Eesti pastoreid üles tellimusi koguma ja asub Riias ise neid vastu võtma.[19] Varsti teatab ta, et on tellimuste keskse koguja osa üle andnud kindralsuperintendent dr. Bergile, kelle nimele palutakse rahasaadetised edaspidi adresseerida.[20] Aprilli keskpaiku ilmub Merkeli lehes sõnum, et «Goldmacherdorf'i» tõlkimisega eesti keelde on kauemat aega tegelnud ka Simuna andekas noor pastor Paucker. Kirjasaatja soovitab Rosenplänterile ja Pauckerile teose eestindamisel koostööd. Merkel ühineb järelmärkuses selle sooviga, ta leiab koguni, et koostöö oleks vajalik sellepärast, et Rosenplänteri asukohas Pärnus kõneldav eesti dialekt pidavat tunduvalt erinema Tallinna kubermangus räägitavast.[21]

Kõnealune teine tõlkija oli Heinrich Wilhelm Christian Paucker (1797—1833), Simuna pastor alates 1819. aastast. Teoloogilise hariduse oli Paucker omandanud Tartu ülikoolis, enne seda aga õppinud mõned aastad Miitavi gümnaasiumis.[22] Viimase fakti tõttu on mõeldav, et Pauckeril oli mõningaid sidemeid letofiilidega. Kas Rosenplänter ja Paucker astusid tõlkimise asjus omavahel kontakti, selle kohta pole nende ridade kirjutajal andmeid. Mõistatus on ka, mispärast Merkel, kes hiljuti oli Rosenplänterit reklaaminud kui eesti keele meisterlikku valdajat, nüüd kahtleb, kas Rosenplänteri keel on õige tallinna dialekt.

Oodatava eestinduse ümber tekib isegi poleemikat. Keegi anonüümne autor leiab 6. mail ilmunud «Provinzialblatt'i» kirjanduslikus lisas, et eestlastele määratud «Goldmacherdorf» peaks olema teistsugune kui läti variant, mis üleliia on järginud Zschokke originaali. Lundbergi raamatus on talupoegadel kohad pärisomandiks, nad ei tee mõisale tegu, neil on oma metsa, mida raiudes ja müües nad võivad

---

[17] O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 21. IX 1830. KM KO, ÕES, A. C. 248b.
[18] O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 30. XI 1830. KM KO, ÕES, A. C. 248b.
[19] «Provinzialblatt» 1831, nr. 5, lk. 20.
[20] «Provinzialblatt» 11. II 1831, nr. 6, lk. 24.
[21] «Provinzialblatt» 15. IV 1831, nr. 15, lk. 58.
[22] H. R. Paucker, Ehstlands Geistlichkeit. Reval, 1849, lk. 206—207.

võlgadest vabaneda. Meil see kõik nii ei ole. Talupoegades ei tohiks äratada rahuldamatuid soove ega soovitada neile majandusliku olukorra parandamiseks vahendeid, mis nende kasutada pole.[23] Neile mõtteile vaieldi vastu Kuramaalt tulnud kirjas, mille Merkel avaldas lehes 10. juunil, kirja saatjat nimetamata. Kuramaalane leiab, et teos võiks väga hästi eestlaste silme ette manada pildi paremast tulevikust, mille poole neil tasub püüda. Küllap Eestiski jõutakse raharendile, mis Kuramaal on juba sagedane, ja talude päriseksostmisele, arvab kirja autor. Ta leiab, et «Goldmacherdorf'i» läti variant sobib eestlastele isegi paremini kui lätlastele, sest Eestis on külakondlik põllumajandus enam levinud.[24] Informatsiooni toob leht ka tellimuste kogumise kohta. 6. mail 1831 avaldatud sõnumi järgi oli Bergil tellimusi kogunenud 89 eksemplari peale, eeskätt pastoritelt ja nende kaudu, aga ka teistelt, näiteks kindralkubernerilt 10-le, Merkelilt 5 eksemplarile.[25] «Provinzialblatt'i» 20. mai numbrist saame teada, et Lihulas arvestab pastor Mickwitz umbes 20 tellimust,[26] mis lisanduvad Bergi kogututele. Ühest erakirjast teame, et aprillis oli eakal J. W. L. Lucel kogu Saaremaalt hangitud ainult 3 tellimust.[27]

Suvel 1831 kaob «Goldmacherdorf'i» eesti variandi teema «Provinzialblatt'i» veergudelt, kus hakkasid sagenema sõnumid Baltimail levivast koolerast, ja ei ilmugi sinna enam tagasi. Seetõttu puuduvad meil faktid selle ürituse edasiseks jälgimiseks. Kindel on igatahes, et seekord «Goldmacherdorf'i» eestindus ei ilmunud. Ilmselt ei kogunenud küllalt tellijaid. Selle üks põhjusi omakorda oli nähtavasti asjaolu, et väljaanne oli mõeldud ainult eestikeelsena. Ilmselt Rosenplänter siiski ei nõustunud tegema «Goldmacherdorf'ist» kakskeelset töötlust — võib-olla põhimõttelistel kaalutlustel, võib-olla ajapuuduse või mõne teise põhjuse tõttu. Ainult eestikeelse raamatu vastu ei tundnud huvi saksa keele oskuse levimist soovivad isikud, kes kakskeelse läti väljaande jaoks (mis ilmus 1830. a. sügisel) heldesti raha olid annetanud. Eestikeelse väljaande ettevalmistamisel Merkel raha annetamise üleskutsega «Provinzialblatt'i» lugejate poole ei pöördunud. Võib-olla märgitseb seegi tema huvi vähenemist, et ta ei jäänud tellimuste kogumise organiseerijaks. Kindralsuperintendent K. E. Berg oli tõenäoliselt selle ülesande täitmisel inaktiivne: 1831. aastal oli ta juba haiglaselt väsinud mees, põdes hiljemgi ja suri aastal 1833.[28] Samal aastal suri ka üks «Goldmacherdorf'i» öeldavaist tõlkijaist — Simuna pastor Paucker. Rosenplänter elas aastani 1846. Kui kaugele tema või Paucker tõlkimisega-töötlemisega jõudis, pole selge; kummagi tõlkekäsikirjast pole seni midagi leitud, ka mitte andmeid nende kunagise olemasolu kohta.

On muidugi võimalik, et tõlkijadki oma töös takerdusid. Rosenplänter tõenäoliselt ei usaldanud oma eesti keele oskust. Viimast oli tema autoriteetne sõber Masing korduvalt teravalt arvustanud, isegi voorimehe kombel sõimanud, nagu Masing kord ise vabandust paludes tunnistab.[29] Võib arvata, et Rosenplänterile valmistas tõlkimisel erilist muret see, kuidas vältida lokalisme, mida normeerimishimuline Masing õigusega või õiguseta alatasa teiste kirjameeste töödes märkas

---

[23] «Literärischer Begleiter des Provinzialblattes» 1831, nr. 9, lk. 32 jj.
[24] «Provinzialblatt» 1831, nr. 23, lk. 91.
[25] «Literärischer Begleiter des Provinzialblattes» 1831, nr. 9, lk. 34.
[26] «Provinzialblatt» 1831, nr. 20, lk. 77—78.
[27] J. W. L. Luce J. H. Rosenplänterile 30. IV 1831. KM KO, Koopiad 109 : 4, l. 6.
[28] Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's I. Riga, 1840, lk. 34—35.
[29] O. W. Masing J. H. Rosenplänterile, dateerimata kiri *post* 9. XI 1818. KM KO, ÕES, A. C. 248a.

ja taunis ning mille võimalikkusele Rosenplänteri keeles «Provinzialblatt'ki» oli avalikult vihjanud. Kasutada tõlke viimistlemiseks Masingu abi tema viimasel eluaastal Rosenplänter ei saanud: põdur vana kirjamees vajas oma vähenenud jõuvarusid tööks sõnaraamatu kallal, mille trükkimiseks näis olevat väljavaateid. Masing pigem rakendas Rosenplänteri 1831. aastal endale abiks: kevadel tegi Rosenplänter mõnda kuud Masingule sõnavara-alaseid väljakirjutusi.[30] Et Rosenplänter polnud elukutseline literaat, vaid harrastas kirjamehetööd jõudetundidel, siis vaevalt oli tal neil kuudel võimalik tõlkimisele mõelda. 1831. a. juunis aga tabas Rosenplänterit masendav ja tülikas sündmus: ta poeg Ernst Heinrich laskis kogemata maha inimese.[31] Võimalik, et see viis kõhkleva tõlkija lõplikult tööjoonelt ära. Aga muidugi on see kõik vaid mäng oletustega. Pauckeri tõlketöö kohta ei oska oletusigi teha — tema keeleoskusest pole head ega halba teada. Ja ikkagi on tõenäoline, et raamatu ilmumine ei peatunud eelkõige tõlkimisraskuste taga. Kui laekunud tellimisraha oleks tõlkijale taganud mingi honorari, küllap oleks leidunud mees, kes töö, kas või halvasti, ära oleks teinud. Pärnuski elas Heinrich Gottlieb Lorenzsonn — Rosenplänter nimetab teda ühes ametlikus kirjas Pärnu raele oma «kasvandikuks ning õpilaseks» (*mein Aufzögling und Schüler*) [32] —, kes kahekümnendail aastail oli hakkama saanud Campe «Robinsoni» eestindamisega.

Alles rohkem kui kümme aastat hiljem, 1842, jõudis G. H. Schüdlöffeli töötluses «Kuldorg ehk Kulla saatja külla» eesti lugejate kätte. Raamat ilmus Tallinnas ja selle ilmumine pole nähtavasti mingis seoses 1831. aastal toimunud tellimuste kogumisega. Kuulutustes, milles raamatut reklaamiti,[33] ei mainita tellijaid ega neile eksemplaride kätteandmist, nagu seda tõenäoliselt oleks tehtud, kui raamatu ilmumisele oleks eelnenud tellimuste kogumine. Pole teada, kas Schüdlöffeli kasutuses oli Rosenplänteri või Pauckeri tõlkekäsikiri, ilmne on aga töötluse suur sõltuvus Lundbergi omast. Võiksime öelda, et «Goldmacherdorf» jõudis eesti lugejani läti kaudu.

Tõenäoliselt Schüdlöffel Rosenplänteri ja Pauckeri käsikirju oma töö juures siiski ei kasutanud, vähemalt mainimisväärsel määral mitte. Igatahes omistab surnud Pauckeri vend Hugo Richard Paucker oma 1849. a. ilmunud Eestimaa pastorite biograafilises leksikonis «Kuldoru» töötluse igasuguste reservatsioonideta Schüdlöffelile,[34] oma venna kirjavaralise pärandi hulgas aga ei maini ühtki eestikeelset tööd.[35] Raamat ise ei reeda ses küsimuses midagi. Tiitellehelt saame ainult teada, et teos on tõlgitud saksa keelest, seal pole ei autor Zschokke ega ka tõlkija nime.

Et raamat öeldakse olevat tõlgitud saksa keelest (Schüdlöffeli läti keele oskusest ei ole midagi teada), siis kasutas Schüdlöffel ilmselt Lundbergi kakskeelse väljaande saksa teksti, aga selle kõrval siiski ka «Goldmacherdorf'i» originaali. Nagu Lundbergil, nii on ka Schüdlöffelil teose sündmustik üle kantud Kuramaale, nii ühel kui teisel on peategelase nimeks Rein (läti tekstis muidugi Reins) Zschokke Oswaldi asemel. Muudetud on muidki Baltimaade talurahvale vähetuntud tege-

---

[30] O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 26. II, 28. III ja 24. V 1831. KM KO, OES, A. C. 248b.

[31] RAKA, F 1000, nim. 1, s.-ü. 5542.

[32] RAKA, F 1000, nim. 1, s.-ü. 4646, l. 5p.

[33] «Revalsche wöchentliche Nachrichten» 13. VII 1842, nr. 28, Beilage, ja 20. VII 1842, nr. 29.

[34] H. R. Paucker, Ehstlands Geistlichkeit, lk. 126—127.

[35] H. R. Paucker, Ehstlands Geistlichkeit, lk. 206—207.

lasnimesid. Peamised sündmustikus tehtud muudatused langevad Lundbergil ja Schüdlöffelil kokku.

«Goldmacherdorf'i» Baltikumi variantide võrdlus originaaliga näitab meile kujukalt olustiku erinevust. Selle kohta mõned näited. Allakäinud taludes elavad Lundbergil ja Schüdlöffelil inimestega ühes toas kanad, sead ja vasikad, Zschokkel me loomi taredest ei leia. Purunenud aknaruudud on sellistes taludes Zschokkel paberiga kinni kleebitud, Lundbergil ja Schüdlöffelil õletuustidega topitud (2. ptk.). Erinev on külakoolide tase. Zschokkel õpetab halb koolmeister lapsed hädapäraselt lugema, kirjutama ja arvutama, Lundbergil ja Schüdlöffelil ainult lugema, kirjutamisest ja arvutamisest pole juttu (3. ptk.). Erinev on talurahva ebauskki. Originaalis kurdavad talupojad selle üle, et äikese ajal enam kirikukelli ei helistata tulekahjude vältimiseks (17. ptk.), Lundbergil ja Schüdlöffelil vastav koht puudub — nähtavasti polnud see uskumus Baltikumis levinud. See-eest esineb töötlejatel samas peatükis tulekahju järelevalveta jäetud peeru läbi — üsna sagedane tulekahjude põhjus tolleaegses külas. Mõne Baltimaade olustikku sobimatu detaili on töötlejad siiski muutmata jätnud. Nii näiteks valivad ka Lundbergil ja Schüdlöffelil talupojad kohtumehi kinnisel hääletusel, kusjuures valijad eelistatud kandidaatide nimed sedelikestele kirjutavad (originaali 21. ja töötluse 20. ptk.).

Üsna üksikuid erinevusi näib olevat põhjustanud tsensuur või mure tema pärast. Šveitslase originaalis näiteks kiruvad loodritest talumehed aina halbu aegu ja valitsust. Lundbergil ei kuule isegi paheliste tegelaste suust valitsuse kirumist. Schüdlöffelil siiski leidub lause «iggamees kissendas iggapääw kurja raske aia pärrast ja nurrises wallitsusse wasto» (2. ptk.).

«Goldmacherdorf'i» baltlastest töötlejad, mõlemad ametis olevad pastorid, näivad palju enam muret tundnud olevat vaimuliku seisuse prestiiži pärast kui pastoriameti mahajätnud vabamüürlane Zschokke, kes polnud küll muutunud ateistiks, aga propageeris konfessioonide dogmadest kammitsemata vagadust. Jutu originaalis on esimene pastor liiga laisk ja mugavust armastav, et huvi tunda koguduseliikmete pahelise elu vastu, Lundbergil ja Schüdlöffelil on ta selleks liiga haige ja vana (3. ptk.).

Raske on öelda, mispärast Lundberg ja Schüdlöffel rahva pahede hulgas ei maini kõrtsides kaardimängimist, mida originaalis (2. ptk.) on üsna rõhutatud. Võib-olla oli kaardimäng talurahva hulgas vähe levinud, võib-olla olid «Goldmacherdorf'i» töötlejad ise kaardisõbrad. Et kaardimänguentusiaste selleaegsete balti kirikuõpetajate hulgas leidus, on väljaspool kahtlust. Tartu Jaani koguduse abiõpetaja Boubrig (hiljem ka eesti keele lektor ülikoolis) avaldas 1818. a. isegi bostonimängule pühendatud raamatukese («Taschenbuch für Bostonspieler», 81 lk.), kus mängu puudutava asjaliku informatsiooni kõrval ei puudunud harras bostonilüürikagi. Nende meeleparandustõotuste hulgas, mis külamehed «Goldmacherdorf'i» originaalis annavad, on kaardimängust loobumise tõotus Zschokkel tähtsal kohal (teine tõotus), Lundbergil puudub see täiesti, Schüdlöffelil on kõrvaline (13. ptk.). Baltimaade kõrtsipiltides leiame kaardimängu asemel rohkesti kaklusi ja naiste ning laste alkoholismi (2. ptk.).

Nagu kirjeldatud olud, nii ei kattu kaugeltki ka vahendid, mida šveitslasest autor ning tema baltlastest töötlejad talupoegadele elujärje parandamiseks soovitavad. Töötlustes on peaaegu olematuks kahanenud rohke ühistegevus, mida originaal propageerib niihästi aja ja tööjõu kui ka materjalide kokkuhoidmiseks. Ühisest toiduvalmistamisest kogu

Kullategijate küla rahvale on Schüdlöffelil järele jäänud ainult manitsus, et samas peres elavad inimesed (vanad ja noored, pererahvas ja sulasrahvas) sööki valmistaksid ühiselt (15. ptk.). Küla lasteaia asutamise peatükk (19.) puudub töötlustes täielikult. Zschokkel palkavad talud, kes varem on võid ja juustu omaette valmistanud, ühise või- ning juustutegija ja korraldavad ühiselt piimasaaduste turustamist. Lundbergil on karjamajanduslikust ühistegevusest järele jäänud ainult veiste ühiskarjatamine, Schüdlöffelil ei leia me sedagi, küll aga soovitab ta vastavas peatükis (töötluste 19., originaali 20. ptk.) kasvatada ristikheina ja pidada pigem vähe head tõugu lehmi kui palju halbu loomi näljasöödal. Lundbergil ei tehta külas ka üldist pesuككööki, Schüdlöffelil see siiski ehitatakse, et peredel, kes kindlatel päevadel üksteise järel pesevad, kuluks vähem kütust. Samal kaalutlusel soovitab ta lähestikku asetsevate talude jaoks ühist rehehoonet (töötluste 24. ptk.). Küllap «Goldmacherdorf'i» töötlejad toimisid realistlikult, teoorjusaja võimalusi arvestades, kui nad ei propageerinud selliseid ühisettevõtmisi, millest mõni üksik meil, muidugi mõnevõrra muutunud kujul, teoks sai alles käesoleva sajandi algul.

Originaalis puuduv ühisüritus, mille pastor Lundberg ja tema kannul pastor Schüdlöffel omalt poolt lisavad, on raha kokkupanemine kirikule oreli ostmiseks. Raha koguneb külameestel seejuures isegi nii palju, et ülejäägist rajatakse külale raamatukogu (18. ptk.).

Arvukate siin mainitud või mainimata jäänud muudatuste kõrval näeme «Goldmacherdorf'i» läti ja eesti variandis kahjuks selliseidki originaalist muutmatult ülevõetud jooni, mis koguni ei sobi meie teoorjusaegse küla pilti. Ei Lundbergil ega Schüdlöffelil tee talupojad mõisale tegu, ei saa mõisas ihunuhtlust ega tunne hirmu, et mõisnik neid talust välja ajab; nad võivad suurel hulgal oma metsast palke müüa, et võlgadest vabaneda, ja täiesti omavahelisel kokkuleppel maatükke vahetada. Lühidalt, mõis ei mõjuta kuidagi külaelanike elu ja saatust. Niisugune võis olukord olla mõningais väga erandlikes Kuramaa külades, mis läbi sajandite olid püsinud mõisaorjusest vabadena (sellistele küladele oligi Merkeli nädalalehes toetunud Lundberg oma töötluse peajooni tutvustades[36]), üldiselt aga oli Baltikumis talupoegade elujärg teoorjusajal sootuks teistsugune. Nii võib kokkuvõttes öelda, et eesti lugejani ei jõudnud Lundbergi ja Schüdlöffeli kaudu ei Zschokke «Goldmacherdorf'i» tõlge ega siinsetele oludele hästi vastav töötlus, vaid teos, mis pole üht ega teist.

Kuigi «Kuldorus» on praktiliste nõuannete hulk originaaliga võrreldes vähenenud ja allesjäänuistki osa polnud teorentnikul teostatavad, ometi ei saa öelda, et «Kuldorg» oma ilmumisajal olnuks eesti lugejale liigne raamat. Mõned praktilised näpunäited põllumajanduse alal olid siiski rakendamisväärsed. Säilinud oli karskuse ja töökuse, puhtuse- ja haridusearmastuse, enesevalitsemise, riiakusest loobumise ning mõne muugi väärtusliku omaduse näitlik propageerimine. Teos oli märksa lähedasem külaelu tegelikkusele kui sentimentaalsed rahvaraamatukesed, mille võidukäik algas meil umbes samal ajal, kui ilmus «Kuldorg». Kantuna usust terve mõistuse jõusse, sisendades optimismi ja aktiivsust, tähendas «Kuldorg» vastumõju sentimentaalsetele rahvaraamatutele, milles valitses passiivsuse ja saatusele alandlikult alistumise vaim. Juba nende väärtuste pärast peaks olema õigustatud tähelepanu osutamine raamatu saamiskäigule.

---

[36] «Literärischer Begleiter des Provinzialblattes» 17. VII 1829, nr. 15, lk. 60.

Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest

UKU MASING

Kirjandusmuuseumis säiliva koondköite ÕES 15. 16. 21. 22 (s. t. «Käsi- ja koduraamatu» 1673. a. trüki «Evangeeliumid ja epistlid» ja «Kannatuslugu» ning 1689. a. «Wehhemb Laulo-Ramat» ja «Löhikenne Palwe-Ramat») algul leidub 4 lehekülge katekismusest (lehed C_{ij} ja C_{iij}), mis ei pärine ei 1673. a. ega 1693. a. «Käsi- ja koduraamatu» trükist.

Koondköites on rikkumatult säilinud ainult 1673. a. trükised. «Wehhembas Laulo-Ramatus» puuduvad lk. 23—48, 51—52 ja 73—98, mis on ilmselt rebitud välja köitest ega ole sisult täie kindlusega taastatavad isegi saksa ja eesti registri õlul. Viimane katkeb reaga «Och paljo Waiw siñn Ilma». Kumbki register polnud vist ammendav: näiteks puudub saksa omas «Ich dancke dir Gott lieber HErr», mille eesti vaste «Ma tennan ülleheldest Sind» on lk. 31.

«Löhikenne Palwe-Ramat» katkeb lk. 70 (tekstiga «Täglich Kinder-Gebetlein» ja kustos «Ach», mis 1673. a. vastavas trükises lk. 68, ja selles on 103 lk.) ja ta edasine sisu pole määratav niigi kindlalt kui lauluraamatu oma. Arvatavasti järgnesid kõik «Etliche Reim-Gebetlein auß dem Revalischen Schul-Büchlein» (s. t. 1673, lk. 65—86) [1] veel, ehkki mõne pala puhul võib kahelda. Kui tõenäoliselt üldse puudusid «Eestnische Reime nach dem Teutschen und andern Sprichwörtern» ja selle register (s. t. 1673, lk. 86—99 ja 102—103), mis on ju ka «Käsi- ja koduraamatu» 1693. a. ja hilisemais trükkides asendatud hoopis teiste tekstidega (1693, lk. 103—116). Juba H. Gösekenile ei meeldinud G. Salemanni omavolitsemine selle palveraamatu koostamisel ega ta enamvähem originaalsed luuletused; on loomulik siis, et nad ei meeldinud ka järgmistele autoriteetidele A. Heidrichile ja J. E. Benderile, kuigi nende kahe arvamused alati ei ühtinud. Et need poolilmalikud ja mitmel põhjusel hurjutada saanud salmikud tõesti puudusid, seda kinnitab ka olm, et «Löhikenne Palwe-Ramat» ei sisalda eelnevaski peaaegu ühtki G. Salemanni enda filosofeerivat laadi luuletust nende seast, millel puuduvad saksakeelsed paralleeltiitlid. Enamikus need 1689. a. väljajäetud esinevad korraks veel «Käsi- ja koduraamatu» 1693. a. trüki vastavas osas, kuid mitte kõik. Seetõttu siis on olemas «Eestnische Reime» ainult kahes trükiteisendis, mainitud luuletused enamasti kolmes ning järgmiselt:

1655, 10 = 1673, 10 «Kui ommat doch nedt Innimest ni kimmedat» (puudub 1693);
1655, 31 = 1673, 29 = 1693, 34 «Kui Merre pehl messap nink toukap hend Wessi»;
1655, 43 = 1673, 39 = 1693, 47 «Sihn ILmas ep olle meil üchtekit Paick»;
1655, 57 = 1673, 51 = 1693, 60 «Mo Hing selsammal Silma-Pilkmiss' Ajal»;
1655, 71 = 1673, 62 = 1693, 75 «Totta doch JEsu sel Surrewal nühdt».

Koondköide ehk on valmistatud tellija soovil, kuid selletaolisi kollektsioone turustasid tollal ka trükkalid või raamatuköitjad ise. On teada ja ilmne, et «Käsi- ja koduraamatu» üksikuid osi müüdi eraldigi. Säärase koondköite olemasolust võiks järgneda, et «Evangeeliumid ja

[1] G. Salemanni «Etzliche Gebete» 1655. a. Tartu eksemplaris puuduvad lk. 29—32, 77—88 ja 91—lõpuni. Ehk on sellestki kunagi rebitud välja meelevastaseid osi, sest muidu on köide säilinud hästi.

epistlid» ning «Kannatuslugu» olid vähem tarvilised, vähem loetavad muudest osadest, kui neid leidus varudes veel poolteistkümmend aastat kokku köita 1689. a. trükistega. Kuid see kultuuriloole oluline järeldus oleks eksitus. Ehkki esimesel pilgul näivad siinsed 1673. a. trükised teiste samast aastast pärinevatega identsed (näiteks köites ÕES 14. 15. 16. 32. 18. 19. 17), sest trükikiri on sama ja trükiste tiitellehed ei näi erinevat põrmugi, selgub juba natukene hoolikamal võrdlemisel ometi, et on tegemist teistkordse laoga, mida on püütud võimalikult sarnastada esimesega. Tõeliselt 1673. a. pärinevais trükistes on lehti loendatud rooma numbritega, selles koondköites loendatakse araabia omadega, viimaste lehekülgede kaunistised erinevad hoopis ja laduja(d) on teksti muutnud kaunis tihti vigasemaks — nõnda 1673. a. «Kannatusloos» B_{ij} alumises reas *Kunningas*, kuid «1673» B_2 samas *Kuniningas* jne. Sellest olmast järgneb siis midagi täiesti vastupidist. Ei piisanud ka nende «Käsi- ja koduraamatu» osade esialgsest kogusest kuigi paljudeks aastateks ja trükkal teenis nähtavasti vähemalt nii hästi, et usaldas riskida vastse ladumistööga. Raamat muidugi tuli väljastada endise daatumiga, et poleks vaja hankida luba uueks trükiks ega oleks ostjail ütlemist. Selle koondköite «1673» osad võivad seega olla laotud kunas tahes, tõenäoliselt küll pärast 1676. aastat, mil C. Brendeken abiellus A. Simoni lesega, aga mitte palju enne või pärast 1689. aastat. On vist ainult meie eelarvamus, et tollal kirjaoskajaid leidus pisut ja raamatute levik oli väikene. Pole mõtet uskuda trükkaleid, kes loomulikult kõikjal ja alati suvatsevad kurta oma tulude tühisust, et endale kaubelda soodsamaid tingimusi tellijailt. Näiteks 4. IX 1684 arvestatakse kavatsetava uue testamendi tiraažiks otsekohe 1000 eksemplari — mis pole sugugi pisikene arv — ja C. Brendeken kavatses siis ka kindlasti edaspidi trükkida vähemalt teist niisama palju kokkulepitule lisaks, sest polnud kedagi segamas ta ainuõigust eestikeelsete raamatute trükkimiseks.

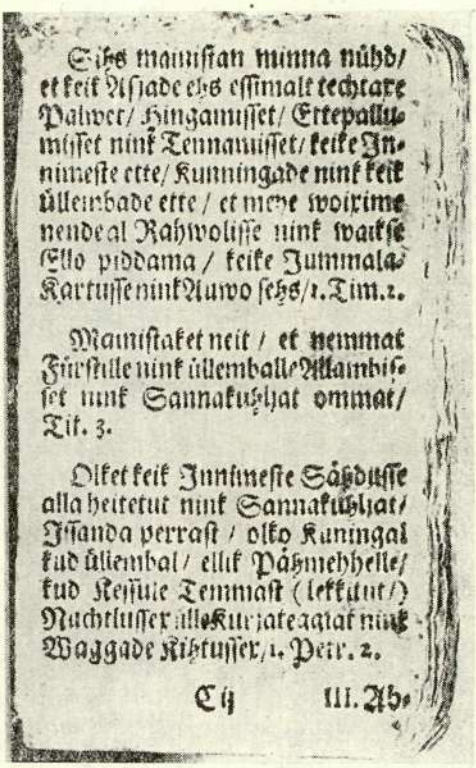
Sihs mainistan minna nühd/ et keik Asjade ehs essimalt techtaxe Palwet/ Hingamisset/ Ettepallumisset nink Tennamisset/ keike Innimeste ette/ Kunningade nink keik üllembade ette / et meye woixime nende al Rahwolisse nink waikse Ello piddama / keike Jummala-Kartusse nink Auwo sehs/ 1. Tim. 2.

Mainistaket neit / et nemmat Fürstille nink üllemballe Allambisset nink Sannakuhljat ommat/ Tit. 3.

Olket keik Innimeste Sähdusse alla heitetut nink Sannakuhljat/ Issanda perrast / olko Kuningal kud üllembal / ellik Pähmehhelle/ kud Kessule Temmast (lekkitut/) Nuchtlussex ülle Kurjateggiat nink Waggade Kihtusser/ 1. Petr. 2.

Cij III. Ab.

Koondköites säilinud k a t e k i s m u s e k a t k e n d ei kuulu aga sessesamasse «1673» trükiste sarja, vaid on j ä ä n e ühest Brendekeni seni r e g i s t r i m a t a t r ü k i s e s t. Ta ortograafia on peaaegu täpselt «Käsi- ja koduraamatu» 1693. a. vastava osa oma, kuid tekst langeb täiesti ühte 1673. a. omaga ega sisalda 1693. a. veidraid «õiendusi»:

(C_{ij}) Hingamisset] 1693: Hingamisset (andix andmisse perrast) öchkamisset (häh asjade perrast);

(C_{ij} b) erra ajaket omma Lapset mitte Weha jure] 1693: tegket teye Lapset mitte Wihhasex

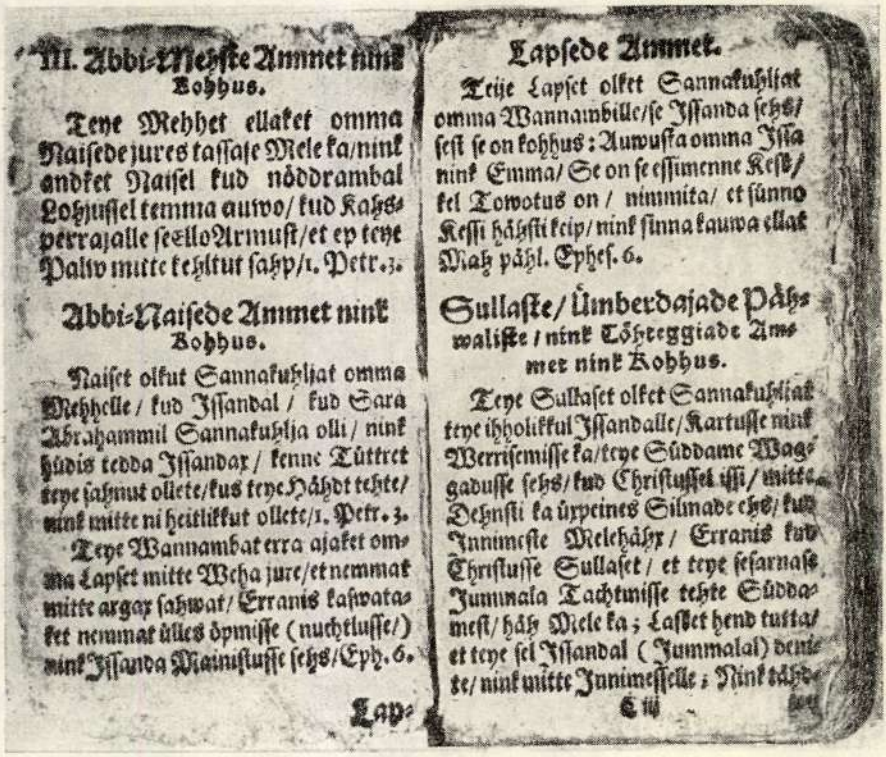

III. Abbi-Mehste Ammet nink Kohhus.

Teye Mehhet ellaket omma Naisede jures tassase Mele ka/nink andket Naisel kud nöddrambal Lohjussel temma auwo/ kud Kahs-perrajalle se ello Armust/et ep teye Palw mitte tehtut sahp/1. Petr. 3.

Abbi-Naisede Ammet nink Kohhus.

Naiset olkut Sannakuhljat omma Mehhelle / kud Issandal / kud Sara Abrahammil Sannakuhlja olli / nink hüdis tedda Issandax / kenne Tüttret teye sahnut ollete/kus teye Hähdt tehte/ nink mitte ni heitlikkut ollete/1. Petr. 3.

Teye Wannambat erra ajaket omma Lapset mitte Weha jure/et nemmat mitte argax sahwat/ Erranis kaswataket nemmat üllés öpmisse (nuchtlusse/) nink Issanda Mainustusse sehs/Eph. 6.

Lap-

Lapsede Ammet.

Teije Lapset olket Sannakuhljat omma Wannambille/se Issanda sehs/ sest se on kohhus: Auwusta omma Issa nink Emma/ Se on se essimenne Kesk/ kel Towotus on / nimmita/ et sünno Kessi hähsti keip/ nink sinna kauwa ellat Mahs pähl. Ephes. 6.

Sullaste/ Ümberdajade Pähwaliste / nink Tõhteggiade Ammet nink Kohhus.

Teye Sullaset olket Sannakuhljat teye ihholikkul Issandalle/Kartusse nink Werrisemisse ka/teye Süddame Waggadusse sehs/ kud Christusset issi/ mitte Dehnsti ka ürpeines Silmade ehs/ kud Innimeste Melehähx / Erranis kud Christusse Sullaset / et teye sesarnase Jumnala Tachtmisse tehte Süddamest/ häh Mele ka; Lasset hend tutta/ et teye sel Issandal (Jummalal) denite/ nink mitte Innimesselle; Nink tähde-

C iij

Et see katekismus on vist esimene trükis selles ortograafias, siis teatavad iseärasused hilisemate trükistega võrreldes tulenevad osalt oskamatusest või lohakusest, nagu *et* (1673: *eth*, 1693: *eth*), *mele* (1673: *meele*, 1693: *mehle*), segamini esinevad *sehs* ja *sehs*, *tähdket* ja *tähdket*. Osalt on tallinlased oma ortograafiat ise muutnud aastate kestel. Selle «medium'i» («vahelmine») esimene visand (14 punktiga) pärineb juba veebruarist (vist 9. II) 1686, kuid teda on pärastpoole natukene rohkem sobitatud B. G. Forseliuse ettepanekutega, siis taandutud jälle ja muudetud üpris tähtsaid põhimõtteid, nagu loobumine erilise *h* kasutamisest 1697. a. paiku.[2] Lõpuni kindlaks on need tallinlased jäänud partitiivi olemasolu eitamises, *da-* ja *ma*-infinitiivi valesti pruukimises ning (nagu tänapäevalgi) *mitte* tunnistamises eriti kultuurseks eitussõnaks.

Musjöö Forselius (*Mons.* on tolleaegses kantseleikeeles üsna sant tiitel) on vähemalt kaks korda käinud arutlemas Tallinnamaa korüfeedega. Esmalt 28. VIII 1687, mil tal on kaasas oma «ideekavand» (*Aufsatz*) küll, aga sellel puuduvad Liivimaa eesti pastorite ratifitseerivad allkirjad, liiatigi pole tal J. Fischeri volitust või käsku läbirääkimisteks ortograafia (*Schreibarth*: tallinlased ei taha tunnistada, et tegemist on muudegi küsimustega) üle Tallinnas. Ehkki Tallinna piiskop on 21. VI 1687 käskinud asja arutella Riia superintendendiga, ei võeta musjööd seekord jutulegi, sest Eestimaa kleerusel (Saaremaa pastoritega pole asja veel arutatud) on oma punktid, millel kõik vajalised allkirjad, — kuigi mõne punkti suhtes on lahkarvamusi. Nõutakse, et For-

[2] RAKA, F 1187, nim. 2, s.-ü. 370, l. 6a—8b Heidrichi käekirjas; ärakiri samas l. 245. Edasises on Eestimaa konsistooriumi protokolle tsiteeritud kuupäevade järgi ega ole lisatud andmeid RAKA köidete lehekülgede kohta.

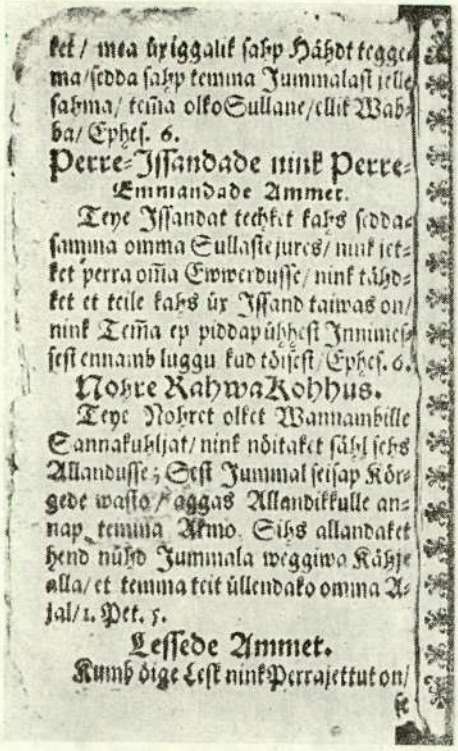
ket / mea üxiggalik sahp Hähdt tegge-
ma / sedda sahp temma Jummalast jelle
sahma / tem̃a olko Sullane / ellik Wab-
ba / Ephes. 6.

Perre-Issandade nink Perre-
Emmandade Ammet.

Teye Issandat techket kahs sedda-
samma omma Sullaste jures / nink jet-
ket perra om̃a Ewwerdusse / nink tähd-
ket et teile kahs üx Issand taiwas on /
nink Tem̃a ep piddap ühhest Innimes-
sest ennamb luggu kud töisest / Ephes. 6.

Nohre Rahwa Kohhus.

Teye Nohret olket Wannambille
Sannakuhljat / nink nöitaket sähl sehs
Allandusse; Sest Jummal seisap Kör-
gede wasto / aggas Allandikkulle an-
nap temma Armo. Sihs allandaket
hend nühd Jummala weggiwa Kähje
alla / et temma teit üllendako omma A-
jal / 1. Pet. 5.

Lessede Ammet.

Kumb öige Lest nink Perrajettut on /
se

seliuse kontseptile annaksid allkirjad Liivimaa pastorid, siis mingu vaieldavaks jäänud küsimused kuninga otsustada. Teist korda tuli Forselius Heidrichi arvates kutsumata (*unerfordert*) oma õemehe G. Herlini saatel Eestimaa konsistooriumi 23. I 1688 (protokollitud 26. I; kuid 2. III 1688 tunnistatakse, et ta olnud superintendent J. Fischeri deputaat ja lahkunud 8 päeva eest) ning siis on nähtavasti mitmel päeval arutatud ortograafiat — puhuti öeldud, et ka fleksiooni — võrdlemisi põhjalikult. On säilinud A. Heidrichi märkmed vaidlemisel (RAKA, F 1187, nim. 1, s.-ü. 730, l. 276), kuid neid pole kõigi 26 punkti kohta (on 19) ega ole kõikide sisu taibatav, sest nad on liiga lühikesed. Hiljem mainitakse, et punkte on 20.

Üks arutatud küsimusi on huvitav mitmeti: Brendekeni trükiste dateerimiseks, ortograafia kujunemise mõistmiseks ja foneemiteoreetikuile, millisel määral võõraste häälikute kuulmine sõltub oma kõnekeele häälikuist. See on *-ä(ä)-* ja *-(e)e-* eraldamine. Küllap oli meil tollalgi paljudes sõnades hääldus isegi individuaalselt kõikuv, nagu *äba-eba*, *perast-pärast*, *ähk-ehk* jne.; et aga ka saksa ortograafia *ä* ja *e* suhtes oli äärmiselt kõikuv (esineb näiteks *sählig-sehlig-seelig*; *gnädig-gnedig*; *fäste-feste* jne.), on mõistetav, et ka siis, kui häälikut tõesti kuuldi, ei osatud teda tähistada kindla aapega. On selge, et G. Müller ja J. Rossihnius kuulsid vahesid, kuid nende ortograafia sõltub ilmselt mingist vanast traditsioonist. (Rossihniusel on *ää* jaoks *ä(h)*; *ee* jaoks *e(h)*, *ee*, kuid *ä* on ühtedes sõnades peaaegu järjekindlalt *e*, teistes *ä*). H. Stahlist on ilmne, et ta üldse ei kuulnud vahet, ehkki täävitab *eh* vastavat kreeka eetale (seda pikka kinnist *ee*-d kirjutati tollal Saksamaal Erasmuse järgi *äh*, ilmselt hääldati *ee*) ja ütleb selle vastavat jälle saksa sõnade *wegen*, *hegen*, *pflegen* esimesele vokaalile, kuid tema *ee* tähendavat seda vokaali, mis saksa sõnades *Seele*, *bekere*, *lert*. Mõlemal puhul aga hääldasid tollalgi sakslased *ee*! Ta ortograafias *ä* puudub üldse, *ee* kirjutab ta enamasti *ee* (kuid ka *ehs*, *sehs*, *ehl*, *tehn*, *teht*, *tehp*, *teh*), *eh* on enamasti *ää* jaoks. Ka «Mediumi» esialgses kujus (II 1686) [3] avaldub seesama võimetus: «æ ehk *ä* ei tule mujale mitte kui sinna, kus vokaal on *eeta*, näiteks: *pähl*, *Täck* jne., mitte aga peab *ä* saama segiaetud *e*'ga, näiteks: *Weggi*, *erra* jne.: ei mitte *Wägki*, *ärra*.» Tundub, et Heidrich ise hääldas saksa *ä(h)* alati *e(e)* ja *e* (eriti kinnises silbis tema arust!) eesti *ä*-na. 12. I 1687 pärast esimest tõlke(keele)konverentsi piirdub deklaratsioon targu ainult *ää* ja *ee* küsimusega. Väidetakse, et *h producens* muidu pikendab vokaali, kuid «vahel *h* teeb

[3] J. E. Bender on oma eriarvamused pannud kirja juba 15. I 1686.

e'st *eeta* ehk *ä*, nagu *wehl*, *Mehl* (ei mitte *wääl*, *Määl*)», edasises loodetakse siis, et lugevale noorsoole «iga sõna omapära (*eigenschafft*) juba ütleb ette (*zusagen*), mida *Mehl*, *Meel*, *wehl*, *weel* tähendab». Sihiks öeldakse: võimaldada saksa ortograafiaga kodunenul lugeda eesti keelt enam-vähem korrektselt (*ohne große irrung und anstoß*). Ei mainita vastupidist: ka «lugev noorus» õppigu oma keelt hääldama sakslaste kombel, harjugu taipama, et *Meel-Mehl* ei erine häälduselt, vaid ainult kirjapildilt nagu saksa konventsionaalses ortograafias homonüümid *Meer-mehr* jne. Arutlemistel Forseliusega (23. I — 24. II 1688 vahel) on *h producens*'ist (*ḫ*) juttu 4., 5., 6. ja 8. punktis. Märkmeist ilmneb, et Forselius ei õigustanud oma nõudeid ainult soome, vaid ka rootsi ortograafiaga. Näiteks on A. Heidrich endale märkinud: *Kehl-Keel*; *leem-lehn*, *lehhen*. Hoolimata tema nähtavast vastupanust on C. Brendekeni 1689. a. trükistes enam-vähem järjekindlalt eraldatud *ee* (*eḫ*, kuid ka *ee* ja *e*) ning *ää* (*äḫ*, harva *ä*, kuid ei iial *ää*, mis ei esinenud normaalses saksa ortograafias). Lühikese *ä* märkimiseks kasutatakse edasi *e*-d, kuid aja kuludes hakkab teatavaisse sõnadesse sugenema *ä* (*wäggi*, *lähhep*, *käsk*, *hästi*), teistesse jääb püsima *e* (*lebbi*, *jelle*, *erra*), mõnede ortograafia kõigub (*perrast-pärrast*). (Eriline *h* esineb veel 1693, kuid mitte enam 1697.) Sakslasele polnud tähtis, kuidas kirjutada: kas uus kirjaviis on *heßlich* või *häßlich*, ta hääldas neid sõnu ühtsama moodi, pidas vahetegemist eesti ortograafiaski ainult mingiks kombeks, mida õigustab traditsioon.

Tulutute vaidlemistega kulutati hulk aastaid, peeti pikki koosolekuid ja soetati endale tõesti kaalukas kirjavahetus «eluliste» küsimuste asjus. Laseb ju A. Heidrich 23. I 1689 protokollida, et härra kindralsuperintendent on kasutanud kirjas kuningale kogu Eestimaa konsistooriumi ja pastorkonda ning eriti härra praost Heidrichit «üpris puudutavaid ekspressioone» (*höchst touchierende expressiones*), ja palub konsistooriumi kinnitada, et kõik Heidrichi tehtu on tehtud konsistooriumi ülesandel ja nõusolekul! Aga Eestimaal vajati raamatuid, trükkal tahtis elada ja teenida ning teda ei toitnud see fakt, et Eestimaa konsistoorium oli Riia trükiste levitamise keelanud. On mõistetav ta omavolitsemine «1673» trükistega, ei ole aga säilinud andmeist täiesti selge, kuidas ja millal trükiti ilmumisaastat 1689 kandvad teosed. 4. VII 1688 esitab C. Brendeken palve, et konsistoorium otsustaks, kas ta võib jätkata eesti lauluraamatu trükkimist, samuti kas ta ei saaks õigust trükkida kõiki eestikeelseid raamatuid. Palvekiri saadetakse edasi piiskopile Stokholmi, kust saadakse resolutsioon 3. X 1688. Väikest lauluraamatut aga trükkigu ta saadud korralduse järgi (mida pole siiski mainitud eelmiste aastate protokollides!) «vahelmises» kirjaviisis ja kokkulepitud kombel (*nach der von denen damahlen Anwesenden HHn Pastoren beliebter arth undt getroffenen Medio*). Kuid 2. XI 1688 tuleb C. Brendeken uuesti pärima, «kuidas toimida Uue Lauluraamatuga (!) ja aabitsaga, mida juba hakatud trükkima», teatab, et tal endisi väga vähe järel, uusi vaja koolilastele ning on karta, et trükitakse Riias. Talle vastatakse, et veel pole lõplikku ortograafiat, seepärast ta trükkigu endisel kombel väike käsiraamat (!) ja aabits uuesti. Aga 28. XII 1688 ei ole veel midagi valmis. Siis nõuab G. Herlin oma koolide lastele aabitsaid ja väikesi lauluraamatuid, mida trükkalil polevat anda. Imelikul kombel lükatakse sel koosolekul väikese lauluraamatu (!) üle otsustamine edasi järgmise pastorite konvendini, sest mõningaid laule tulevat revideerida. 23. I 1689 otsustatakse, et tuleb lisada aabitsale väike kompendium ja valik vajalisi laule (*ein klein Compendium u. außschuß der benöhtigten lieder*) «vahelmises» ortograafias, arvestades ka *syncope in Medio* (tähendab vist sõnade

poolitamist rea lõpul, sest ka silbistamine oli üks tüliküsimusi). Ei hoolinud C. Brendeken nähtavasti korraldusest, toimis üsna omapead edasi, sest konsistoorium ootas aega, mil kehtestatakse tema ortograafia ametlikuks. 7. VI 1689 küsib Brendeken, kas ta tohib trükkida ka mõned uued laulud ja kas ta katekismuse ning laulud võib lasta köita ühte formaati. Otsustatakse, et ei ühtki uut laulu, vaid ainult ja «umbes ühelainsal poognal mõned palved» (*etwa auf einen eintzigen bogen etliche gebeten*), kuid mõlemad, nimelt katekismus ja Vanad Laulud (!) lasta köita eraldi. Sellest järgneb, et on jäänud täitmata 23. I 1689 tehtud otsus, C. Brendekenil on enam-vähem valmis katekismus ja «Wehhemb Laulo-Ramat» (aabitsast ei ole juttu!) ning siin antud luba «mõnede palvete» trükkimiseks ta kasutab, et valmistada «Lõhikenne Palwe-Ramat», mis ei piirdu ühe poognaga.

Varsti pärast 7. VI 1689 hakkas C. Brendeken müütama uusi raamatuid, küllap enamasti sääraste koondköidetena. Sest ta kurdab juba 14. II 1690 pastorite konvendile, et on müüdud kõik «Käsi- ja koduraamatu» eksemplarid (s. t. 1673 ja «1673»!), teda võidavat süüdistada, et ta müüb poolikuid eksemplare (mis ehk vihjab ka säärastele koondköidetele mitme aasta tooteist), ning ta kartvat, et riialased trükivad uusi ja kahjustavad teda. Siis otsustatakse valmistada «Käsi- ja koduraamatu» uus trükk. Kuid konsistoorium ei võta asja tõsiselt. Siis osutab C. Brendeken järjekordselt suurepärast isetegevuslikku omaalgatusvõimet. 24. I 1691, pärast seda kui on saadetud Riiga kindralkuberner Hastferile memoriaal Riias 1690 ilmunud «Liederprobe» (!) kohta, käsutatakse aru andma C. Brendeken, kuidas tema konsistooriumi otsuse vastu on tohtinud hakata trükkima «Evangeeliume ja epistleid». Süüdistatu vabandab, et talurahvas (*baurVolck*) üpris väga temalt seda raamatut nõudnud ja käinud peale. Ta nõustub katkestama tööd tingimusel, et konsistoorium võimalikult ruttu koostab vajalise käsikirja ja «eesti trükkimine jääb siia, sest seesama üksi ja ainult annab talle ülalpidamist». Pole teada, kuidas ta oma lubadust täitis. Võib ju olla, et ta alles siis subsistentsi hankimiseks hakkas tootma «1673. a.» trükiseid. Konsistoorium askeldab veel paar aastat. Viimati 19. I 1693 kogu pastorkonna nõudmisel ning C. Brendekeni järjekordse kurtmise peale, et tal on kangesti kukil (*ihn sehr überlieften*) «Evangeeliume ja epistleid» ja «Lauluraamatut» nõudvad talumehed, valib konsistoorium komisjoni, kelle ülesandeks sättida «Käsi- ja koduraamat» tervenisti uueks trükiks. Kuid ka sel puhul näib C. Brendeken töötavat võidu komisjoniga. Lauluraamat pole sellel lõplikult korras veel 1. XII 1693, kuid juba 19. I 1694 teatab C. Brendeken konsistooriumile, et tal on raamat trükitud. Ilmselt oli nõudmine selle järele nii suur, et ta võis trükkida veel vähemalt kaks «1693» väljaannet.

Võib olla, et mujalgi koondköiteis leidub katkendeid C. Brendekeni muist registrimata trükiseist. On andmeid, et ta 1684. a. oli trükkinud kaks poognat J. E. Benderi või H. Gösekeni uue testamendi tõlkest, nimelt kirja roomlastele, mida oli revideeritud soome tõlke abil. Trükkimine katkestatakse, sest leitakse eesti keel olevat nii armetult vaene, et palju sõnu ja kõnekäände peab seks puhuks välja luuletama või laenama muudest keeltest. Mitmel puhul kurdetakse H. Gösekeni loetamatu käekirja üle — mida see tõesti on — ja paljude korrigeerijate ülearuseid sodimisi — seda nad, otsustades säilinud käsikirjade järgi, oskasid oivaliselt —, mis tegid eesti keele vaesuse muidugi eriti silmanähtavaks, sest ei mõistnud ega viitsinud keegi niisugust sodimiste kogu kirjutada puhtandiks. Paar lehte neist kahest poognast võiksid praegugi olla huvitav ja üsna õpetlik lugemine.

Täiendusi C. R. Jakobsoni genealoogiale

LEMMING ROOTSMÄE

Seni C. R. Jakobsoni kohta ilmunud monograafilised ülevaated puudutavad tema põlvnemislugu väga pinnaliselt ja mõneti ka ebatäpselt. Nii märgib J. Johanson-Pärna teoses «Kuulus Eesti rahva hariduse töötaja Carl Robert Jakobson» (1891) lühidalt, et C. R. Jakobsoni vanaisa Jakob Torba olnud mõnda aega rahvakoolmeister Võrumaal Haanjas, kust tema poeg Adam, C. R. Jakobsoni isa, pärast koos emaga Tartu elama asunud. Hilisemad uurijad ei ole neile andmeile peaaegu midagi lisanud. Allpool püüame C. R. Jakobsoni isapoolset genealoogiat arhiiviandmete najal veidi lähemalt selgitada.

C. R. Jakobson põlvneb Haanjas varem laialt levinud Torbi-nimelisest sugukonnast, mille üks esindajaid, pärustalupoeg ja kubjas *Turby Jaek*, on märgitud juba 1638. a. adramaade revisjonis. Rõuge kiriku meetrikaraamatu põhjal oli XVII sajandi lõpul Haanjas sellenimelisi peresid (*Torbi*, *Torwi*, *Turbe*) õige mitmeid. 1720-ndail aastail kohtame samas ka üht C. R. Jakobsoni esiisa nimega **Torbi Ivan** (*Iwan*). See elas kõrge vanuseni: suri 30. aprillil 1749 80-aastasena. Niisiis oli ta sündinud umbes 1669. aastal (võib-olla Torbi Hanni poeg, kes sündis 4. juunil 1677?). Torbi Ivani naine Kats suri 10. jaanuaril 1763.

Torbi Ivani poeg **Torbi Paap** sündis 1. jaanuaril 1721, kosis 1745. a. Saaluselt naiseks Orava Jüri tütre Margreti ja oli hiljem ühes Torbi talus kauemat aega peremees. Ta suri 4. oktoobril 1782 nõdrameelsena (surma registreerimisel märkus: *verrückt*), viis päeva enne oma naist. Abielust sündinud 8 lapsest olid kaks pojad, kes mõlemad said täiskasvanuks ja jäid isatallu. Noorem poeg Mikk (1762—1808) abiellus 1793. a. Vana-Nursi talupoja Lauri Jakapi tütre Anoga, vanemast pojast Jakapist (varem märgitud «Jakob Torbast») aga kõneleme veidi allpool.

Kus paiknes C. R. Jakobsoni esivanemate häll? Täpselt seda kindlaks teha ei ole

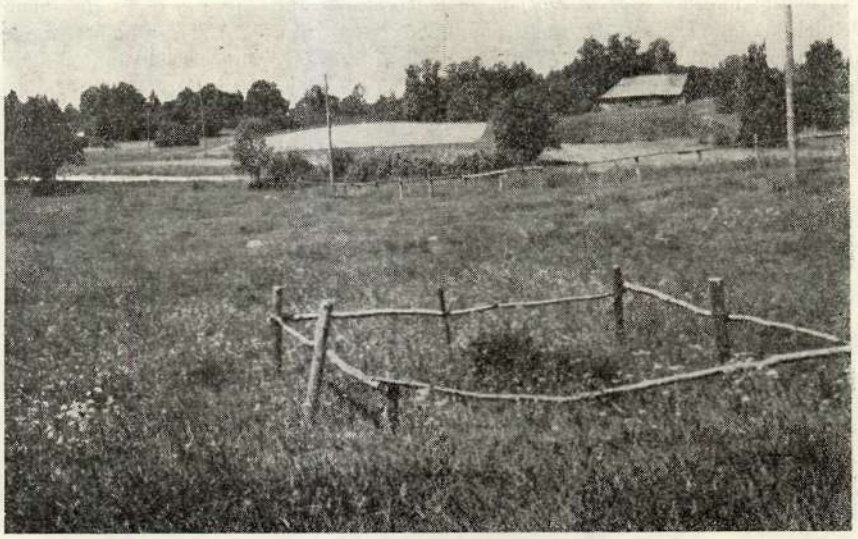

Vaade Hapsu külale. Esiplaanil kunagise Torbi küla veevõtukoht.
A. Rootsmäe foto, 1970.

võimalik, küll aga võime määrata selle koha ligilähedased koordinaadid. 1782. ja 1811. a. revisjoni ajal oli Haanja riigimõisal 9 Torbi talu, mis kokku moodustasid Torbi (*Torbie, Torby*) küla. Tänapäeval Haanjas Torbi küla ega talusid enam ei tunta, küll aga leidub sellenimelisi perekondi. XVIII sajandi keskelt alates on Rõuge kirikumeetrikas hakatud Torbi-nimelisi isikuid kohati nimetama *Hapso* nimega, alates sajandi lõppkümnendist veel *Kuda* ja *Munna* nimega. Need kohanimed leiduvad ka C. G. Rückeri 1839. a. Liivimaa spetsiaalkaardil ja on tuntud praegugi. Hapsu, Kuuda ja Muna küla asuvad umbes ruutkilomeetrisel maa-alal Rõuge—Vastseliina maantee ääres, Rõugest 5 km kaugusel, peresid on esimeses 3 (varem 4), teises 3 ja viimases 2. Pole kahtlust, et varasem Torbi küla hõlmas kõiki neid kolme talurühma. Meie kasutada olevate materjalide analüüsimisel võime neist C. R. Jakobsoni eellaste kodukohana välja jätta Kuuda, seega jäävad arvesse Hapsu ja Muna küla, neist esimene usutavamana (võimalik, et Muna talud rajati alles XVIII sajandi lõpu poole). Kohaliku pärimuse järgi olnud varem, enne Põhjasõda, küla asupaigaks Hapsu, Kuuda ja Muna küla vahel paiknev seljandik, nn. Nurmemägi, ja nimelt selle loodenõlv, mille lähedal, praegusest maanteest sadakond meetrit lõunas, on veel näha allikas, kust küla elanikud vett saanud.

Eespool mainitud **Torbi Jakap** (*Jakkap*) sündis 8. veebruaril 1755 ja suri revisjoni andmetel 1807. aastal (kirikuraamatus vastav sissekanne puudub). Siinkohal õiendus: Torbi Jakap ei olnud mitte C. R. Jakobsoni, vaid tema isa Adami vanaisa. 16. novembril 1783 võttis ta lähedalt Voropi talust (Muna taludest $^3/_4$ km lõunas) naiseks Voropi (*Worrope*) Peetri tütre Ano (*Anno*). Neile sündis 5 last: Villem (1786), Ann (26. okt. 1788), Peeter (1791), Madle (1792) ja Liiso (*Liso*, 1795). Isa järel pidas Torbi Jakap edasi tolle talu ja võis ka mõnda aega õpetada külalapsi, mida aga ei saa dokumentaalselt tõestada. XVIII ja XIX sajandi vahetuse kooliaruanded rõhutavad korduvalt Haanja väga halbu kooliolusid: kord puudub koolimaja, siis jälle koolmeister. 1803. aastal on vallas küll kaks koolmeistrit, kelle juures käivad aga ainult mõned lapsed.

Torbi Jakapi vanem poeg Villem jäi pärast isa surma esialgu tallu, pages siit aga peagi (1816. a. revisjoniraamatus märkus: *entlaufen*). Teine poeg Peeter suri imikuna, nooremate tütarde elukäigu kohta puuduvad kindlad andmed. Tütar **Ann** pidi samuti talust lahkuma. Rõuge kiriku meetrikaraamatu teatel sündis talle 1. juulil 1817 vallaspoeg **Adam**, C. R. Jakobsoni isa ning hiljem tuntud Torma köster. Anne kohta tehtud märkus (*hat in Dorpat gedient*) annab alust arvata, et Adam Jakobsoni isa tuleb otsida Tartust. Kahjuks puuduvad tema isiku ja rahvuse kohta täpsemad vihjed. On võimalik, et just temalt on pärit Adam Jakobsoni haridusjanu ja kunstikalduvused, millised omadused ta pärandas edasi ka oma poegadele.

Vene murdeuurimine Eestis

TATJANA MURNIKOVA

Eesti NSV-s pakuvad vene keeleteadlasele suurt huvi eeskätt kaks Venemaa piiri lähedal asuvat läänemeresoome-slaavi segapiirkonda. Need on 1) setude asuala Kagu-Eestis ja 2) vene-eesti külade ala Peipsist loode pool, kus elavad nn. Iisaku poluvertsikud ehk poluvernikud. See rahvapärane nimetus kajastab peale usukommete ja -vaadete tolle rahvarühma kahekülgset, läänemeresoome-slaavi (täpsemini vene-vadja-isuri-eesti) segaloomust tervikunagi. Kui setud on kuni viimase ajani püsinud õigeusus, siis loodepoolsele, Iisaku poluvertsikute alale on koos etnilise segunemisega iseloomulik õigeusust luteri usku ja luteri usust õigeusku siirdumine. Endastki mõista on usuvahetus pidanud kaasa tooma usukommete ja usul põhinevate tavade segunemise. Ühtlasi on teise usku minek siin alati tähistanud isiku siirdumist ühest rahvusest teise. Pole juhus, et siinsed elanikud tarvitavad oma esivanemaist rääkides praegugi väljendeid *venelaseks ristitud* (s. t. õigeusku läinud ja sel viisil venelaseks muutunud) või *eestlaseks ristitud* (s. t. luterlaseks hakanud ja sedaviisi muutunud eestlaseks).[1] Õige mitmetel ajaloolistel põhjustel on usukuuluvus olnud Iisaku poluvertsiku silmis nähtavasti peamine tegur, mis määrab tema rahvuse. Isegi keelel pole olnud nii määravat tähtsust. «Mis venelane ma olen, kui ma olen eesti usku!» vastas kord üks poluvertsik tulise veendumusega, kui keele põhjal oletati, et ta on ennemini venelane kui eestlane.

Et keelekontaktide uurimine on kontaktiprobleemi kui terviku uurimise lahutamatu osa, on mõlema läänemeresoome-slaavi segaala murdekõnet Eestis ikka jälgitud tihedas seoses nende alade ajalooga ja samuti elanike materiaalse ning vaimukultuuri uurimisega. Eriti kavapäraseks on kompleksne uurimine saanud pärast Suurt Isamaasõda. 1952. aastal saadeti läänemeresoome-slaavi segaaladele NSVL TA antropoloogilis-etnograafiline ekspeditsioon prof. N. Tšeboksarovi juhatusel. Teadlaste töö kestis peaaegu kümme aastat. Peale üksikasjalike uurimuste, mis ekspeditsioonist osavõtjate sulest ilmunud, on tänini kirjutatud veel neli otsekui üksteist täiendavat väitekirja etnograafia ja keele alalt. Jutt on nimelt J. Rihteri ja A. Moora väitekirjadest, mis käsitlevad setude ja Iisaku poluvertsikute materiaalse kultuuri omapära, ning M. Musta ja H. Heiteri dialektoloogilistest kandidaaditöödest (esimeselt «Vene-eesti suhete kajastumine lõuna-eesti murrete sõnavaras»; teiselt on valminud väitekiri «Iisaku murrak»). Peale igakülgselt ja üksikasjalikult töödeldud faktistiku esitavad need tööd ka ammendavaid bibliograafilisi loetelusid uurimuste kohta, mis puudutavad keelte segunemist ja bilingvismi, eriti aga eesti ja vene keele kui teineteisest süsteemi poolest erinevate keelte kontakte. Seega võib vene-eesti segaalade rahvakeeletarvituse uurimise probleemi lugeda tänapäeval täiesti õnnestunult ning viljakalt lahendatuks.

Ent mööda Eesti veepiiri vastu Vene NFSV-d levib kitsa ahelikuna puhtvene asustus, mis pole teaduse vaatenurgast vähem huvitav. See asustus jaguneb keele poolest kolmeks väikemurrakute rühmaks:

1) Lääne-Peipsimaa vene asustus, s. o. põlised vanausuliste külad Peipsi läänekaldal, kaasa arvatud eeskätt vanausulistest asustatud Piirissaar;

2) Põhja-Peipsimaa vene asustus, millega liituvad Narva jõe äärsed külad Vasknarvast peale;

3) nn. Järvemaa (*Priozjorje*) vene asustus, s. t. vene külad Lämmi- ja osalt Pihkva järve läänekaldal.

Kõigepealt märgitagu, et ka neis kolmes praegu puhtvene piirkonnas on kahtlemata tegu muistse vene-vadja-isuri-eesti etnilise aluspõhjaga. Eriti kehtib see Põhja-Peipsimaa kohta. Huvitav, et Vasknarvas tunti hiljutisenigi *Ižorotškinite* hüüdnime. Vanim Ižorotškin armastas rääkida oma isuritarist vanaema sangarlikust ja ühtlasi traagilisest elukäigust. Hilisemal ajal on Põhja-Peipsimaa rahvastik saanud Peipsi tagant ja Novgorodi vürstiriigi Vadja pjatiinast tugevat täiendust jällegi peamiselt novgorodlaste ja pihkvalaste näol, kes algul käisid siin ainult kalapüügihooajal, hiljem aga jäid paikseks. Tuleb arvata, et praegune Põhja-Peipsimaa murrakuala asustus on koostunud eeskätt naaberalade, s. o. Novgorodi ja Peterburi ümbruskonna elanikest ja see asjaolu on märgatavalt kujundanud siinset murrakut.

Väikene murrakuala Lämmijärve ja osalt Pihkva järve läänekaldal on omakorda naabruses asetseva Pihkvamaa loomulik jätk. Nii on teada, et ajalooliselt ja keeleliselt huvitavaimad selle ala külad Lüübnitsa (*Ljubnitsa*), Perese (*Berezje*), Võõpsu (*Lõbovka*) ja Mehikoorma (*Iz-*

[1] Vene k. *креститься в русских ~ в эстонцев.*

menka[2]) olid kuni XVIII sajandini kalarandlad, kuhu Petseri klooster asustas talle kuuluvat talurahvast. Ühe siinse küla, nimelt Mehikoorma vene murraku on endale kandidaadiväitekirja teemaks valinud Tallinna Pedagoogilise Instituudi õppejõud V. Mürkhein, nii et ka see väheldane murrakuala on nüüd uuritud.

Kõige keerulisem on Lääne-Peipsimaa vanausuliskülade kujunemislugu. Need on küllalt suured ja seejuures etnilises mõttes väga püsikindlad. On teada, kuidas vanausuliste tagakiusamine paiskas Läänemeremaadele — eriti Eesti alale — rahvast mitte üksnes naabruses asuvaist vene küladest, vaid ilmselt kaugemaltki. Peaaegu kolmsada aastat kestnud teadlik välispidine ja vaimne isolatsioon, täielik loobumus kõigest, mis pole omane vanausule, on suuresti aidanud konserveeruda nii kommetel kui ka keele erijoontel. Möödaminnes märkigem, et veel üsna hiljuti oli Eesti vanausuliskülades märgata omapärast kirikuslaavi-vene bilingvismi. Nendes külades on rahvast maast-madalast õpetatud kirikukirjandust lugema ja sel teel on õpitud kirikuslaavi keelt, mille hääldus erineb suuresti kohaliku murraku omast. Näiteks käsib kiriklik keelenorm kinni pidada *okanje*'st ja hääldada *z*-d frikatiivina, samuti keelab ta *e*-d teatavais tingimustes *ë*-ks muutmast ja konsonanti hariliku *e* (s. o. mitte *ѣ*) ees palataliseerimast. Sellele süsteemile vastandub tavakeele hoopis teistsugune häälduse: *akanje*, klusiil *z*, *e* muutumine *ë*-ks, palatalisatsioon igasuguse *e* ees jne. Tänapäeval kohtame niisugust kakskeelsust küll ainult vanema põlve inimestel, kes kirikule lähedal seisavad. Tavaliselt minnakse kirikuhäälduselle üle siis, kui räägitakse vööraste või tulnukatega või kui jutusse tuleb mingi eriti tähtsaks ja tõsiseks peetav kõneaine.

Lääne-Peipsimaa põliste rannaküladega kuulub ühte Piirissaar. Kummatigi on sealse vene murdekillu kujunemises küllalt erijooni. Kõigepealt märgitagu, et Piirissaar on jäänus kunagi eksisteerinud pisisaarestikust. Neist saartest väärib eraldi tähelepanu *Voroni ostrov*, «Varessaar», kus asetses kuulus «Vareserahn» (*Voroni kamen*), Aleksander Nevski ajal sõjalisest seisukohast soodus kõrge küngas (10—12 m). Selles kohas põleb praegu poi. kuna saar ise on koos Vareserahnuga täielikult vee alla vajunud. Ent veel sada aastat tagasi — nii räägib vanarahvas — olid Vareserahnu ääres püügihooajal peatunud terved seltsid kohalikke kalamehi.

Saared asustati II aastatuhande esimestel sajanditel. Piirissaare läheduses ristusid omal ajal teed, mis ühendasid suuri poliitilisi ja kaubanduskeskusi Novgorodi, Pihkvat, Tartut ja Riiat. Ühtlasi olid siinsed paigad vanast ajast kuulsad hea kalasaagi poolest ja seepärast tekkis siia kaluriküli enne kui Peipsi lääne- ja idakaldale. On täiesti arusaadav, miks Pihkva ja Novgorodi kroonikais nimetatakse Piirissaart (*Želatšek*) ja *Ozolitsa*'t, kus kunagi seisis Mihhaili kirik, «ülekohtu paigaks»: nende saarte valdamise pärast tuli Pihkva ja Novgorodi possaadnikutel üle elada palju ebameeldivusi («ülekohut») ja tülisid «roojaste roomlastega» (s. o. sakslastega).

Nagu teisteski Lääne-Peipsimaa külades, nii oli ka Piirissaare algne elanikkond heterogeenne. Läänemeresoomeslaavi aluspõhjast tunnistavad eriti ka Pihkva XVI sajandi katastreis leiduvad saareelanike nimed. Nii on näiteks *Ondreiko Kirillov*'i ja *Mikulko Ofanasjev*'i kõrval mainitud *Fedko-Janus*, *Ievko Inko* jts. Saare intensiivne asustamine ja praeguse kolme küla tekkimine on jällegi seotud võimude tagakiusu eest pagevate vanausuliste asumisega Peipsi maile. Praegugi moodustavad vanausulised enamiku kolme tillukese küla[3] väikesearvulisest, pärast Suurt Isamaasõda märksa kokkukuivanud elanikkonnast. Enne sõda siin elanud eestlased on suuremalt osalt mandrile asunud. Piirissaare murrak on kõige lähem vahest Lõuna-Oudovamaa dialektile, kusjuures üleminek vanaaegselt *okanje*'lt *akanje*'le on siin jõudnud lõpule üsna hiljuti, jättes kohalikule veel verivärskele *akanje*'le märgatava jälje.

Kõigi kolme Eestis asuva vene murrakurühma tundmaõppimine toimus enamvähem kavapäraselt Tartu ülikooli slavistide teadusliku töö raames juba kümmekonna aasta jooksul enne sõda, nimelt 1928—1938. Selle ajaga koguti prof. P. Arumaa ja P. Ariste osavõtul ning juhatusel vene rahvaluule- ja murdeainestik, mis asub praegu Tartus Kirjandusmuuseumis (umbes 15 000 lk.).

Pärast sõda, täpsemini viimase kahe aastakümne jooksul, on kohaliku vene murdekeele uurimine toimunud kogu aeg TRÜ vene keele kateedri teadusliku töö raames. Esimesel kümnendil seisnes see töö vastavalt üleliidulisele planeeringule murrakute jälgimises üldise vene murdeatlase kogumiskava kohaselt. Hiljem, teisel aastakümnel, on dialektoloogilise töö raskuspunkt nii vene keele eriala üliõpilaste murderetkede kui ka õppejõudude uurimistöö poolest kaldunud siinsete vene murrakute sõnavara jälgimisele. Kõnesoleval ajal sugenes Baltikumi (Leedu, Läti ja Eesti) põliste vene asukate murdekeele sõnaraamatu koostamise mõte ja omandas kindla koosseisu Baltimaade vene dialektoloogide rühm. Rühma hoolel ilmus 1963. a. kogumik sõnaraamatu jaoks talletatud ainestikku. Iga valminud uurimus võimaldab sama tööd

---

[2] Ajaloos ka *Izmena*, *Izmen*. samuti *Uzmen*, millist nime tarvitati ka Mehikoorma ümbruse ja Lämmijärve kohta.

[3] Saare ehk Salatski (*Želatšek*), Piiriküla (*Meža*) ja Toona (*Toni*).

jätkata juba oskuslikumalt ja nõnda tuleb ka nimetatud ainekogu[4] pidada eeskätt sillaks, mis viib samasuunalise töö edasisele etapile. Sel puhul tahaks eeldada, et nii materjal kui ka kogu Baltikumi vene põlismurrakute kujunemise laad võimaldab jätkata ühise sõnastiku koostamist kõigi kolme Balti vabariigi kohta. Seejuures ei ole jutt koondsõnastikust. Koondsõnastikus kuuluvad süsteemiomadustelt erisugused tähendused harilikult üksnes tingimisi ühte. Siin aga on võimalik luua selliste murrakute sõnastik, mis ajaloo tõukel moodustavad tegelikult kujunenud ühtsuse. Baltimaade vanausuliste põlismurrakute süsteemiühtsus eksisteerib vaatamata asualade hajususele ja seletub nii sellega, et siia siirduti samal ajal põhiliselt samadelt Sise-Venemaa murdealadelt, kui ka nende paikade vanausuliste hingeelu, mõtteviisi ja olustiku sarnasusega. Kõik see tõi kaasa teadliku eraldumise võõrast ümbrusest ja tiheda suhtlemise «omadega» eeskätt Baltimaade piires. Tahaks uskuda, et Baltimaade dialektoloogide piirkondlik töö kirjeldatud suunas jätkub.

Praegu on Balti vabariikides kõigi vene keele kateedrite töökavva võetud uus, väga vastutusrikas ülesanne: ühe vene murdealal paikneva asula läbitöötamine üldslaavi keeleatlase küsitluskava alusel. Sel kõigi slaavi keelte ulatuses tehtaval murdetööl on keelegeograafiline ja samal määral ka võrdlevajalooline eesmärk. Kõigi nüüdisajal eksisteerivate slaavi murrete arenemise ühiste ja erinevate seaduspärasuste jälgimine ning uurimine loob eeldused ka slaavi keelte tüpoloogia uurimiseks.

Eesti pinnal on üldslaavi atlase tiheda küsitlusvõrgu punktiks eelmainitud Piirissaar. Möödunud aastal kogusid TRÜ vene keele ja kirjanduse osakonna õppejõud ja üliõpilased murdesugemeid küsitluskava temaatilise osa järgi ning töötasid kogutud andmed esialgselt läbi. Tähtaja lähenemine nõuab seni ainult üldkontuurides alustatud töö kiirendamist.

Märkimisväärseks tähiseks siinses murdetöös tuleb lugeda 1968. a. septembris Tartus peetud kolmandat Baltimaade vene murdeuurijate konverentsi. Sellest võttis osa paljude NSV Liidu juhtivate teadusasutuste esindajaid. Konverents märkis rahuloluga, et kahel eelmisel konverentsil seatud ülesanded olid edukalt täidetud (esimene konverents 1962. a. Vilniuses, teine 1965. a. Riias). Peale eelmainitud ainekogu oli 1963. a. välja antud ka Vilniuse konverentsi materjalid[5] ja 1968. a. Riia konverentsi omad[6]. Järgmine konverents on otsustatud pidada 1971. a. Vilniuse RÜ juures. Siis võetakse arutusele peale Baltimaade vene murrakute uurimise ka üldslaavi atlase küsitluspunktide kavakohane läbitöötamine.

[4] В. Н. Немченко, А. И. Синица, Т. Ф. Мурникова, Материалы для словаря старожильческих говоров Прибалтики. Рига, 1963 (Läti RÜ toimetiste sarjas, toimetanud M. Semjonova).
[5] Русские говоры Прибалтики (Leedu NSV kõrgemate õppeasutuste toimetiste sarjas).
[6] Диалектологический сборник (Läti RÜ toimetiste sarjas).

Vajalik lisandus

E. Aaveri artikkel «Väljaandetüüpidest eesti editsiooniprakitkas» (KK 1970, nr. 7, lk. 385—389) on L. Parašinile 17. X 1970 põhjust andnud saata toimetusele kiri, et tähelepanu juhtida selles kirjutises ms. leiduvale lüngale. Viimane tohiks olla sedavõrd oluline, et asjasse puutuvaid ridu saabunud kirjast tsitaadi kujul esitada:

«Faksiimileväljaannete kohta ütleb autor, et ainus on olnud F. J. Wiedemanni «Eesti-saksa sõnaraamatu» kolmas, Leipzigis valmistatud trükk. Kas poleks sobinud siiski märkida ka hiljaaegu, E. Vilde juubeli puhul väljaantud «Kaagi» numbrit (E. Vilde «Kaak», kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1965, trükiarv 2000 eks., ofsettrükk)? Omamoodi huvipakkuv on ka väliseestlaste poolt Torontos väljaantud faksiimiletrükk J. Silveti «Eesti-inglise sõnaraamatust». See on täiesti identne, ofsettehnikas valmistatud kordusväljaanne, milles kirjastuse «Valgus» 1965. a. väljaandega võrreldes on ära jäetud meie impressum ja lisatud sealne kirjastuse märk.»

Sellele jääb lisada, et peale ülemalmainitud sõnastiku on teada veel vähemalt üks Rootsis ilmunud faksiimileväljaanne: see on J. Silveti «Inglise-eesti sõnaraamat», mis ilmus 1949. a. Stokholmis.

J. F. Cooperi kiri TRÜ Teaduslikus Raamatukogus

Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas, F. L. Schardiuse kogus (nr. 611 all), säilib James Fenimore Cooperi (1789—1851) kiri J. Oakleyle. Kirja tekst on ühel lehel, õhukesel sinisel paberil, formaat 25,3 × 20,0 cm. (Paberi vasakusse ülanurka on pressitud kirjutusmaterjali valmistanud ettevõtte tempel: *Owen and Hurlbut, So. Lee, Mass.*) Kättesaadavate allikate põhjal otsustades on kõnesolev kiri avaldamata.

Hall, Cooperstown, Nov. 4th – 1847

Dear Sir,

Your head must be a pretty jumble! I have always found that travelling fast, and seeing much in a short time, had the effect to throw all into confusion, and put one's ideas into fri. Either London or Paris is quite sufficient for one season, as I know from experience, having had a taste of both in the same winter.

So you did not see Sue, after all. Well, he is much indebted to you for your efforts, and I shall let him know them, when I have an opportunity. He has not answered my letter, but doubtless will when he gets it. I think he will visit America yet.

I am glad to hear that your French is so bad, as you will be so likely to criticize the mistakes in my letter. Poor Carter and I were hard French students before we went abroad, and met in Paris, where we came to the conclusion that the French had forgotten their own language as we could not understand them, nor they us.

Adieu

J. Fenimore Cooper

J. Oakley Esquire

Hall, Cooperstown, Nov 11th 1847

Dear Sir,

Your head must be a pretty jumble! I have always found that travelling far, and seeing much in a short time, had the effect to throw all into confusion, and put one's ideas into pi[e]. Either London or Paris is quite sufficient for one season, as I know from experience, having had a taste of both in the same winter.

So you did not see Sue, after all, well, he is much indebted to you for your efforts, and I shall let him know then, when I have an opportunity. He has not answered my letter, but doubtless will when he gets it. I think he will visit America yet.

I am glad to hear that your French is so bad, as you will not be so likely to criticize the mistakes in my letter. Poor Carter and I were hard French students before we went abroad, and met in Paris, where we came to the conclusion that the French had forgotten their own language, as we could not understand them, nor they us.

Adieu

J. Fenimore Cooper

J. Oakley Esquire

Hall, Cooperstown, 11. nov. 1847

Austatud härra!

Teie pea on vist kaunikesti sampsus! Ma olen alati arvanud, et kui lühikese aja jooksul kaugele reisida ja palju näha, siis paiskub selle mõjul kõik segi ja inimese mõtted lähevad sassi. Ühe hooaja kohta on kas Londonist või Pariisist päris küllalt, nagu ma omaenese kogemustest tean, sest olen hinganud ühelsamal talvel nende mõlema õhku.[1]

Te niisiis ei näinud Sue'd, noh, ta võlgneb Teile siiski palju Teie vaeva eest ja ma teatan talle sellest, kui mul tuleb paras võimalus. Ta pole mu kirjale vastanud, kuid kindlasti vastab, kui ta selle kätte saab. Ma arvan, et ta käib veel Ameerikas ära.[2]

Mul on rõõm kuulda, et Teie prantsuse keel on nii halb, sest siis Te tõenäoliselt ei arvusta minu kirjas leiduvaid vigu.[3] *Vaene Carter*[4] *ja mina olime usinad prantsuse keele õppijad, enne kui me välismaale läksime ja Pariisis kohtusime, kus me tulime järeldusele, et prantslased on omaendi keele ära unustanud, sest me ei suutnud neist aru saada ega nemad meist.*

Adieu

J. Fenimore Cooper

Hr. J. Oakleyle

---

[1] J. F. Cooper viibis Euroopas, suuremalt osalt Prantsusmaal, 1826.—1833. a. 1829. aasta alguseni oli ta Ameerika Ühendriikide konsuliks Lyonis. Selle aja jooksul käis ta kaks korda Londonis: juulis 1826, läbisõidul Prantsusmaale, ja 29. veebruarist 1828 sama aasta juuni alguseni. Mõeldud on ilmselt teist külaskäiku. (Th. R. Lounsbury, James Fenimore Cooper. Boston, 1883, lk. 67.)

[2] Arvatavasti on tegemist prantsuse kirjaniku Eugène Sue'ga (1804—1857), kellega J. F. Cooper oli hea tuttav. Kättesaadavad biograafilised andmed E. Sue' kohta aga ei viita tema Ameerika-reisile või selle kavatsusele.

[3] Seoses ammuse sooviga lahkuda mõneks ajaks Ameerika Ühendriikidest alustas Cooperi perekond 1823. a. prantsuse keele õppimist. Sellest kirjutab J. F. Cooper 20. IX 1830 oma lähedasele sõbrale, hilisemale merejõudude kontradmiralile W. B. Shuebrickile: «Nad [Cooperite lapsed] eelistavad ilma teeskluseta prantsuse ja itaalia keelt oma emakeelele. Mis puutub nende isasse, siis tema edusammud ei valmista sellist rahuldust. Mul on häbi öelda, et mrs. Cooper on palju parem prantsuse, itaalia ja saksa keele õppija, kui ma olen praegu või tõenäoliselt kunagi saan olema.» (The Letters and Journals of J. F. Cooper. 2. kd. Cambridge, Mass., 1960, lk. 18.)

[4] Nathaniel Hazletine Carter (1787—1830), ameerika luuletaja, keeleteadlane ja ajakirjanik, oli ajalehe «The New York Statesman» kirjasaatja Euroopas.

Kirja adressaadiks on tõenäoliselt ameerika jurist Thomas Jackson Oakley (1783—1857). Seda oletust toetab J. Oakley nime esinemine Cooperi avaldatud kirjavahetuses[5] ja tema abielu Caroline Matilda Crugeriga, kelle perekond kuulus kirjaniku lähedasse tutvuskonda.

Kirja on J. F. Cooper kirjutanud oma isa poolt rajatud asulas New Yorgist ida pool, kus kirjanik veetis suurema osa elust.

HAIN TANKLER

[5] The Letters and Journals of J. F. Cooper. 1.—6. kd. Cambridge, Mass., 1960.

Ühest Gustav Suitsu pooleli jäänud kavatsusest

Nagu kirjutab A. Annist oma ülevaates G. Suitsust kui kirjandusteadlasest[1], ei jäänud viimasel rohke ülikoolitöö kõrval palju aega suuremate uurimuste jaoks. Siiski oli ka ülikooli-ajajärgul tema kirjandusteaduslike artiklite arv üsna suur.

Mitmesugustel põhjustel jäi aga G. Suitsul hulk kirjandusteaduslikke uurimusi pooleli. A. Annist leiab, et G. Suitsu pooleli jäänud tööd nõuaksid omaette vaatlust. See on uurijatele kahtlemata küllaltki raske ülesanne, sest nagu teada, hukkusid G. Suitsu mitmete uurimuste ja loengute käsikirjad sõjaaegses tulekahjus. Seepärast on ilmselt tähtis iga dokument, mis aitab pilku heita tema kirjandusteaduslikesse kavatsustesse, iseäranis selle osa täienduseks, mis sõjapäevil kaotsi läks. Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis leidis allakirjutanu Õpetatud Eesti Seltsi materjalide hulgast mõned G. Suitsu käega kirjutatud dokumendid — teadusliku töö stipendiumitaotluse ja seletuskirjad aastaist 1938—1942. Need dokumendid on veel üks killuke G. Suitsu biograafiasse. Ühtlasi võimaldavad nad eriti meie noorema põlvkonna uurijail ehk paremini mõista ja hinnata oma vanemate kolleegide töötingimusi kodanliku korra päevil.

Üks suuremaid teaduslikke organisatsioone kodanlikus Eestis, kes teadusliku kirjanduse väljaandmise kõrval võis igal aastal jagada ka nn. uurimisstipendiume, oli Õpetatud Eesti Selts. Selle esimeheks oli aastail 1936—1942 prof. H. Moora. ÕES aga elas n.-ö. armuandidest, tal tuli alatasa võidelda iga krooni pärast Tartu Ülikooli Valitsuse, Kultuurkapitali, Haridusministeeriumi ja koguni riigivanema endaga. Just 1938.—1939. aastal muutus ÕES-i rahaline olukord keerukamaks, eriti seoses seltsi kohustusliku ümberregistreerimisega Tartu ülikooli juurest vastavatud Eesti Teaduste Akadeemia juurde. Seetõttu sai teadusliku töö stipendiume välja anda eriti suure valikuga.

Oli tavaks, et teadlaste sooviavaldusi uurimisstipendiumi saamiseks koguti kevadel. Uurija pidi põhjendama oma teemat, uurimise eesmärke ja ulatust. Kui ÕES-i juhatus otsustas stipendiumi anda, esitati otsus veel seltsi üldkoosolekule kinnitamiseks. Teadlane sai seejärel kogu summa kätte ja kasutas seda uurimisülesande täitmiseks omal äranägemisel. Hiljemalt järgmisel kevadel olid stipendiaadid kohustatud esitama ÕES-i juhatusele aruande oma tööst ja saadud summa kulutamisest eelmisel aastal. Ka aruanded kinnitati seltsi üldkoosolekul.

Olgu siinkohal toodud ÕES-i stipendiaatide loend aastaist 1938—1939, mil G. Suitski toetust võis kasutada: A. Saareste — eesti murdeatlase ja eesti mõistelise sõnaraamatu käsikirja viimistlemiseks; A. Tuulse — Vana-Liivimaa keskaegsete ordulinnuste uurimiseks; H. Kõrge — materjalide kogumiseks Stokholmi Riigiarhiivis

[1] A. Annist, Gustav Suits kui kirjandusteadlane. «Looming» 1968, nr. 11, lk. 1737.

teemal «Taani väljatõrjumine Eestimaalt»; E. Tender — uurimisreis Poolasse Poola-aegse Tartu linna majandusliku ja haldusliku olukorra uurimiseks; R. Põldmäe — vennastekoguduste kirjanduse uurimiseks Saksamaa arhiivides ja raamatukogudes; P. Ariste — vadja keele uurimiseks NSV Liidus; P. Arumaa — kohanimede uurimiseks Riia arhiivides; L. Leesment — juriidilise etnoloogiaga tutvumiseks Prantsusmaal; J. Mägiste — setu murde uurimiseks; H. Kruus — rahvusliku ärkamise ajaloo uurimiseks Riia ja Helsingi arhiivides ning raamatukogudes; M. Lepik — Eesti-Soome kultuurisuhete ja ÕES-i ajaloo materjalide kogumiseks Helsingi arhiivides; R. Viidalepp — eesti ohvrikivide uurimiseks; R. Indreko — keskmise kiviaja kohta materjalide kogumiseks Saksamaal, Prantsusmaal, Belgias ja NSV Liidus. Väikesed toetussummad võimaldati ka H. Moorale, A. Vassarile ja R. Indrekole 1.—4. juunil 1939 Helsingis peetud Eesti-Soome rahvuslike teaduste päevadest osavõtmiseks.[2]

Saksa okupatsiooni ajal ÕES-i tegevus praktiliselt soikus. ÕES-i senine juhatus eesotsas H. Mooraga tagandati. Tolleaegne Tartu ülikooli rektor E. Kant määras aprillis 1942 endise juhatuse asemele seltsi hooldajaks J. Margi ning tema abiks R. Indreko.[3]

KARL MARTINSON

1. G. Suits ÕES-i juhatusele[4]

Õpetatud Eesti Seltsi Juhatusele

Silmas pidades Õpetatud Eesti Seltsi sekulaarpäevadel tähistatud eeskava ja aktsiooni eesti rahvuslikkude teaduste edendamiseks julgen Seltsi juhatusele esitada sooviavalduse toetuse saamiseks järgmise tööülesande jaoks.

Sooviksin rootsiaegse eesti kirjandusloo viimistlemiseks mõnel suvekuul töötada Stockholmi Riigiarhiivis, Kuninglikus Raamatukogus, Upsala Ülikooli raamatukogus, Helsingi Ülikooli raamatukogus ja Riigiarhiivis. Tahaksin nimelt balti saksa elemendist selgemini kui siiamaani esile tõsta rootsi ja soome soost tegelaste osatähtsust meie vanemas kirjandus- ja haridusloos. Loodaksin lisavalgustust hankida ühelt poolt elulooliste andmete tumedusse (näiteks Gilläus, Forselius), teiselt poolt kirjanduslikkude eeskujude ja mõjuallikate küsimustesse. Aga ka saksa päritoluga rootsiaegsete eesti kirjameeste kohta võiks see teekond lisandada andmeid (nii on Upsala Ülikooli raamatukogus säilinud üks H. Stahli senikirjeldamatu teos, mis puudub meie kogudes).

Ühenduses eesti kirjandusloolistе huvidega kasutaksin heanaaberlikku juhust, et selgust hankida mõningate rootsi kirjandusloolistе sugemete suhtes, mis meie kogudes alalhoitud. Mõtlen eriti üht rootsi juhusluuletuste hoiust, mis leidub Narva linna-arhiivis: valmistatud loendi ja kopeeritud tekstinäidete varal tahaksin kontrollida, mil määral samu juhusluuletusi on talletatud Rootsis jne., võiksin siis sellekohase teatmelisatise trükist avaldada.

Eelpool märgitud uurimiskavatsuse teostamiseks palun Õpetatud Eesti Seltsi juhatust mulle toetuseks määrata 500 (viissada) krooni.[5]

*

Üheks mu tähtsamaks tööülesandeks viimastel aastail on vahest olnud Kreutzwaldi uurimine. Kavatsen sedagi uurimist eeloleval suvevaheajal jõudumööda jatkata — seekord Võru horisondis, võimalikult ka Riias. Kui Õpetatud Eesti Seltsi juhatus mulle määraks eeskätt rootsiaegsete harrastuste jaoks tööstipendiumi, siis ärgu pandagu pahaks, kui ma sellest mõne murdosa tarvitaksin Kreutzwaldi jälgede ajamiseks.

---

[2] ENSV RAKA, F 2569, nim. 1, s.-ü. 192, l. 92; s.-ü. 193, l. 11—15, 18—21, 25, 28, 29, 32, 33; Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskarhiiv (edaspidi: ENSV TATKA), F 2, nim. 1, s.-ü. 1, l. 170; s.-ü. 10, l. 6, 10, 15, 16, 17—19.

[3] ENSV TATKA, F 2, nim. 1, s.-ü. 10, l. 102—103.

[4] ENSV RAKA, F 2569, nim. 1, s.-ü. 187, l. 67 ja 68.

[5] ÕES-i juhatus otsustas G. Suitsule stipendiumi anda.

Lõpuks veel järgmine reservatsioon: kui mul Ülikoolilt õnnestub teadusliku töötamise jaoks vabastust saada sügissemestril, siis ei sõida ma Rootsi ehk mitte suvevaheajal, vaid sügisel.

Tartus 15. III. 1938. *Kõige austusega*
Gustav Suits

2. G. Suits ÕES-i juhatusele [6]

Õpetatud Eesti Seltsi eestseisusele.

Saanud Õpetatud Eesti Seltsilt 1938 a. märtsikuul välisstipendiumi (500 krooni), ei saanud ma sellekohast uurimismatka Soome ja Rootsi kahjuks ette võtta möödunud aastal.

Tänavu sobiks mulle teiste tööde vahel paremini seda ülesannet teostada ja stipendiumi kasutamisele asuda maikuu lõpul või juunikuu alguses.

Seda silmas pidades oleksin väga tänulik, kui Õpetatud Eesti Seltsi juhatus võimalikuks leiaks mulle antud stipendiumi kasutamisaega vastavalt pikendada.[7]

Tartus, 15. III 1939. *Gustav Suits*

3. G. Suits ÕES-i juhatusele [8]

Õpetatud Eesti Seltsi Juhatusele

Õpetatud Eesti Seltsilt saadud uurimistoetuse (500 kr.) suhtes pean oma kohuseks teatada: matkastipendiumina Rootsi pole ma seda krediiti paraku ikka veel mitte võinud kasutada.

1939. a. juunikuu alul osa võttes Soome-Eesti rahvuslikkude teaduste kongressist viibisin küll nädalapäevad Helsingis. Oma eriotstarbe silmaspidamiseks pärast kongressi leidsin siis ainult lühikeseks ajaks mahti.

Rootsiaegsete kultuurisuhete küsimustesse süvenemiseks olen Rootsist koha peal püüdnud hankida erikirjandust. Siin saadaval olevate arhiivmaterjalide alal olen neis küsimustes huvitunud eriti B. G. Forseliuse käsikirjalistest dokumentidest, ta käsikirjalise päranduse kokkuotsimisest ja võimalikust avaldamisest. Igatahes pole ma mitte loobunud selles suunas töötamisest, pole ka kaotanud väljavaateid suvevaheajal võimaliku Rootsi-matka suhtes.

Jäägu Õpetatud Eesti Seltsi juhatuse otsustada, kas ta nüüd lahkesti võimalikuks leiab kõnesoleva matkastipendiumi rakendamist veel kord pikendada või antud uurimistoetuse mult tagasi nõuab.[9] *Mu käeraviga tingitud takistustest ei tihka ma seejuures rääkida.*

Tartus 31. III 1940. *Kõige austusega*
Gustav Suits

4. G. Suits ÕES-i abihooldajale [10]

Tartus 22. V 1942.

Õpetatud Eesti Seltsi Abihooldajale.

Vastuseks Teie kirjale, mis oli dateeritud 19. skp., palun lahkesti teatavaks võtta:

1) et ma Teie kirja kätte sain eile;

2) et ma Teie nõudekirja täna (s. o. kohe) kahjuks ei saa rahuldada;

---

[6] ENSV RAKA, F 2569, nim. 1, s.-ü. 193, l. 16.

[7] ÕES-i juhatus otsustas stipendiumi kasutamise aega pikendada.

[8] ENSV RAKA, F 2569, nim. 1, s.-ü. 199, l. 27.

[9] ÕES-i juhatus otsustas oma koosolekul 3. aprillil 1940 stipendiumi kasutamise aega ühe aasta võrra pikendada.

[10] ENSV RAKA, F 2569, nim. 1, s.-ü. 211, l. 35.

3) et aga nõudealuse summa — Rmk 62.50 — tagasimaksmist minu poolt kindlasti võite arvestada veel enne selle kuu lõppu.[11]

Vabandust paludes viivituse eest tohin ehk ette tuua 1941 a. põlemiskatastroofist tekkinud raskusi.

Kõige austusega
Gustav Suits

---

[11] 5. aprillil 1941 oli ÕES-i juhatus teinud otsuseks, et «kuna Rootsi sõidu võimalusi ei ole ja selts omalt poolt uut ülesannet määrata ei saa, langeb G. Suitsule makstud 500 kr. stipendium tagasimaksmisele». (ENSV TATKA, F 2, nim. 1, s.-ü. 10, l. 92.) Sõja puhkemisel jäi asjaajamine ilmselt soiku. 19. mail 1942 saadeti G. Suitsule ÕES-i abihooldaja R. Indreko allkirjaga kiri, milles tuletati meelde eespool toodud otsust. «Kahjuks jäi see seltsil mööödunud aastal saamata. Palun see tagasi maksta nüüd, hiljemalt reedeks 22. skp., kuna seda saaks siis kasutada uute stipendiumide jagamisel. Rahakursi muutuste tõttu on summa kahanenud Rmk. 62.50, mistõttu loodan [, et] selle maksmine Teile raskusi ei peaks tegema.» (ENSV RAKA, F 2569, nim. 1, s.-ü. 211, l. 31.)

Täiendavat Oskar Kalda ja Mihkel Veske kohta

Eduard Laugaste avaldas 1968. a. «Keeles ja Kirjanduses» nr. 10 kirjutise «Dr. Oskar Kalda tegevusest rahvaluule alal», milles märgib, et O. Kallas sai Helsingis «1901. a. filosoofiadoktori kraadi, esimese eestlasena rahvaluule alal» (lk. 607). Sedasama on O. Kalda 100. sünni-aastapäeva puhul mujalgi öeldud, ainult natukene teisendatult: «Kõige ulatuslikum ja kaalukam O. Kalda uurimustest on tema väitekiri «Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie» I (ilm. Helsingis 1901). See on esimene eestlase poolt kirjutatud doktoridissertatsioon rahvaluule alal» («Looming» 1968, nr. 10, lk. 1598—1599); «O. Kallas oli esimene eestlane, kes jõudis doktorikraadini rahvaluule alal» («Rahva Hääl» 26. X 1968, nr. 252) jm. Niisiis kõik üsna ühteviisi ja muidugi ka päris õigesti. Kuid ometigi on midagi olulist ütlemata jäänud.

1932. a. ilmus Oskar Looritsalt teos «Estnische Volksdichtung und Mythologie». Käsitlenud J. Hurda tegevust rahvaluule kogumise juhtijana ja läinud üle O. Kalda osatähtsusele sel alal, jätkab autor: «Die Leitung der Arbeit übernimmt O. Kallas (geb. 1868), der als erster estnischer Doktor der Folkloristik 1901 in Helsinki seine Dissertation über «Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie» verteidigt und höchst wertvolles Material aus dem Estensiedlungen im damaligen Russland .... veröffentlicht» (lk. 15).

Selline sõnastus siiski ei rahuldanud O. Kallast, nagu nähtub tema alljärgnevast kirjast, millele sattusin, olles Kirjandusmuuseumi ülesandel kaastegev oma vennast säilinud kirjade korrastamisel.

Pärnu mnt. 23
Tallinn,
4. IV 37.

Armas hr. Loorits,

Nautisin jälle kord Teie «Estn. Volksdichtung».

Kas Te ei saaks teda ka ingliskeeles välja anda? Või on inglisk. kokkuvõte selles artiklis, mis Te Uppsala uues ajakirjas (Ethnologica?) olete ilmutanud? (NB. Seda ei ole Tallinnas kuskil saada, — katsun nüüd tellida).

Paar väikest märkust «E. Volksd»-i kohta.

lk. 14. «Veske = Professor.» Minu teades oli Veske ametl. tiitel «преподаватель финских языков». Igatahes oli ta palk professori palgast väiksem. N. Anderson sai 2000 rbl. (ja sedasama pakuti mulle, kui prof. Al. Aleksandrov, dets. 1902, mind Kasanisse kutsus). Muidugi peaks Veske tiitlit verifitseerima, kuna ma seda praegu mälu järel tsiteerin.

lk. 15: «O. Kallas —— erster estnischer Doktor der Folkl» ——. Kui ma õigesti mäletan, ütles Kaarle Krohn mulle, et olen «esimene folkl. dr.», s. t. olin Helsingis esimene, kes folklore enesele pääaineks valis (minu jaoks töötati eksami tingimused extra välja, kuna neid varem selles ulatuses ei olnud (näit. Franssila eksamil). Aga peaks ka järele küsima.

lk. 79. Re «vägimees». Lutsi muinasjuttude vestjatel oli tuttav «kõhumees» (= kangelane; cf minu Lutsi Maarahvas, lk. 137). Der Magen on sääl muidugi = kõtt, -tu. Mäletan, muinasjutus mingisugune «vana pagan» imetles, et vägimehel oli «pal'l'o lämmind kõhtu». Vast leidub selle kohta näitusi minu «Lutsi muinasjuttude» mustandites, mis Te ühele Lutsi filoloogile (Tang?) andsite läbivaatamiseks.

Hääd jatku ja häid tervisid.

O. Kallas.

JK. Ceterum jne. Kraasna venestunud eestlaste (+ venelaste) «mütoloogiat» peaks kodifitseerima, — võrdlemismaterjal.

Seega väidab O. Kallas, et ta ei olnud mitte üksnes esimene eestlasest rahvaluuledoktor, vaid üldse esimene, kes Helsingi ülikoolis rahvaluuledoktoriks sai. Oleks küll põhjust küsimust Helsingis ammendavalt selgitada, nagu O. Kallas ise seda soovis. Ja edaspidi peaksime vastavalt täpsustama O. Kalda biograafiat.

Ühtlasi kummutab see O. Kalda kiri väite, nagu poleks tema jaoks rahvaluule alal tööd leidunud. Ta võis saada professuuri Kaasanis, kuid eelistas sellele tagasihoidlikku õpetajaametit Tartus, kus sai ka «Postimehe» toimetajaks ja võis just nüüd oma erialal kõige laiahaardelisemat tegevust arendada.

Tähelepanu väärib ka O. Kalda märkus M. Veske kohta, sest O. Looritsa kõrval on paljud teisedki M. Vesket Kaasani ülikooli professoriks pidanud. Ja tuntud eesti luuletaja pastor Jaan Bergmanngi on oma käega teinud Paistu kirikuraamatusse saksakeelse märkuse, et M. Veske oli Kaasani ülikooli professor.

Mis puutub O. Kalda familiaarsesse pöördumisse (*Armas hr. Loorits*), siis võin lisada, et O. Kallas oli Tartu kroonugümnaasiumis minu venna saksa keele õpetaja ning nende vahekord on ikka soe olnud.

ALEKS LOORITS

Juhan Sütiste elukaaslase pilgu kaudu

1

Minu neiupõlvenimi on Ella Rosalie Kari. Sündisin Rakvere vallas Mäetaguse külas ja õppisin Rakvere tütarlastegümnaasiumis, kus 1919.—1920. aastal muide õpetas eesti keelt äsja kohaliku seminari lõpetanud Nigol Andresen. Ka luuletaja Sütistet nägin esmakordselt Rakveres. Lõpetasin gümnaasiumi 1923. aastal. Kas sellel või eelmisel kevadel toimus Rakveres kirjandusõhtu, kus esinesid Erni Hiir, Mihkel Jürna, Juhan Sütiste ja neljandana vist Aleksander Antson. Minu pinginaaber oli pärit ühest külast Mihkel Jürnaga, teisel meie klassi tüdrukul oli kirjavahetus Aleksander Antsoniga ning nii leidus meil küllalt huvi minna noorte kirjanike õhtule. Meie klassist läks kirjandusõhtule teisigi tüdrukuid, kuid üldiselt näis seal rahvast olevat vähevõitu. Mihkel Jürna kodukandi tüdruk tegi ka mind noorte kirjameestega tuttavaks.

1923. aasta sügisel läksin Tartusse ja hakkasin ülikoolis arstiteadust õppima. Siin puutusin kord juhuslikult jälle Juhan Sütistega kokku; ta ei tahtnud mind algul nagu ära tunda, kuid siis tuli meelde Rakvere kirjandusõhtu ning hakkasime juttu ajama. Selgus, et olime naabrid: mina elasin Tiigi tänavas nr. 78 (hoovipealse tiibhoone ühes suures toas), Schützide perekond Aia (nüüdses Vanemuise) tänavas nr. 57 õuepealses majas ja nii puutusid meie aiad kokku. Puutusime pärast seda ka ise sageli kokku: hakkasime koos käima kontsertidel, teatris ja kunstinäitustel, kinno sattusime harva.

Sütiste oli tollal ülikooli filosoofiateaduskonna üliõpilane, kuid loenguil käis ta ebajärjekindlalt ja eksameid oli tal tehtud vähe. Sütiste keerles peamiselt teda huvitavate õppeainete ümber, teistest suurt ei hoolinud. Kui ta valmistus mõneks eksamiks, siis tassis koju terved virnad raamatuid; tuba oli pakse köiteid täis, neid oli raske tähtajaks läbi võtta, ta ei jõudnud õigeks ajaks lõpetada ja nii jäigi eksam tegemata. Mäletan, et ta oli hädas ladina keelega. Olin ladina keelt juba gümnaasiumis õppinud ja ülikoolis oskasin algul seda Sütistest paremini ning aitasin teda. Siis hakkas Sütiste võtma ladina keele tunde ja jõudis minust ette. Varsti pidin õpingud ülikoolis majanduslikel põhjustel pooleli jätma ja läksin tööle. Sain koha Tartu aadresslauas. Sütiste käis ülikoolis edasi, tegi selleks võlgu.

Raamatud olid tollal kallid. Kord nägi Sütiste Krügeri raamatukaupluse aknal Walt Whitmani luulevalimikku, mille hind oli õige soolane. Sütiste ütles: «See raamat kuluks mulle küll marjaks ära.» Ei mäleta enam täpselt, mis ma ära müüsin — vist teki —, et raha saada. Ostsin Whitmani saksakeelse valimiku Krügeri juurest ning kinkisin Sütistele uueks aastaks. See raamat on alles tänaseni: «Walt Whitman, Grashalme. Neue Auswahl. Deutsch von Hans Reisiger, S. Fischer Verlag, Berlin, 1920.»

2

1926. aastal jäid meie kokkusaamised harvaks, Sütistel tuli minna sõjaväeteenistusse. Ta teenis sundaega suurtükiväe reamehena Tartus Ropka mõisa kasarmus. Suveks saadeti väeosa Jägala laagrisse. Kord kadus Sütiste oma lemmikratsul laagrist ja tal tuli oma distsiplii-nitrotsimist lunastada kartseris istumisega. Sellest sõjaväesuvest kirjutas ta luuletsükli «Laager», millest sai kogumiku «Rahutus» üks osa:

«Seisatun, tunnimees üksi ma, püssile toetaden pää.
Mõte rabeleb minun kui vabade metsade puuripand hunt.»

Sügisel asus väeosa Tähtvere mõisa. Kui Sütiste mõnikord väheks ajaks kasarmust välja pääses, läksin talle Tähtvere parki vastu.

Tuli ette ka muid lahusolekuid. 1927. aasta kevadel olin pikemat aega haige, külmetuse tagajärjel tekkis bronhiit, mis oli visa mööduma. Arsti ma küll ei kutsunud, kuid kaua aega ei saanud välja. Kui ema kord Juhanilt küsinud, kuhu ta tütarlaps on jäänud, siis olevat poeg vastanud: «Ära surnud!» See juhtum oligi vististi põhjuseks, et «Rahutuses» leiduvad luuletused «Õhk seisab majan» ja «Kõik on mööda». Minu teada pole need kellegi konkreetse surmaga seotud, vaid kujutluspildid.

Sütiste luuletustes ei käi palju tegelikkusega täpselt kokku. «Rahutuse» luuletus «1. V 1927» kujutab võimsat de-

monstratsiooni, kuigi 1927. aastal Tartus tööliste rongkäiku ei toimunud, oli ainult miiting «Vanemuises» ja Kaitseliidu ning sõjaväe jalutuskäik. Küll oli Sütiste näinud tööliste mairongkäiku varasematel kevadetel. Luuletuses «30. IV 1927» on mainitud üliõpilaste tõrvikrongkäiku mai eelõhtul, see oli küll nii; üliõpilased suundusid ülikooli peahoone eest Raekoja platsile ja sealt Toome orgu. Sütiste ise rongkäiku kaasa ei teinud, vaatasime seda kahekesi Toome orus pealt.

Luuletuskogu «Rahutus» ilmus 1928. aasta jõuluks. Mulle kingitud eksemplari tiitellehele on autor punase tindiga kirjutanud:

«Tütarlaps, võta enesele see raamat — sest Sinu lähedusen sündisid need laulud!

Johannes Schütz.
30. XII 28.

Ma tean, ma tean, Sa ei unusta Sitsut!»

Juhani hüüdnimedeks olid tollal Sitsu ja Bobi.

3

Elasin sel ajal Tartus Lootuse tänavas nr. 22. Algul oli mul alumisel korrusel hoovipoolses küljes pliidiga tuba. 1930. aastal vabanes teisel korrusel kahetoaline pliidiga korter. Schützide korter Aia tänavas oli kitsas. Juhanil oli seal raske kirjutada ja ta hakkas töötama Lootuse tänavas: tõi seljatäie raamatuid kaasa ning hakkas tagumises toas kirjutama. Mina läksin hommikul aadresslauda ja siis oli tal seal hea üksi tööd teha.

Sütistel oli 35 000—40 000 marka võlga, ta vekslitele oli allkirju andnud isegi professor Gustav Suits. Ülikooli võlgadega lõpetada polnud väljavaadet. 1931. aasta sügisel jättis Sütiste pikaks veninud ülikooliõpingud lõplikult katki. 24. oktoobril 1931 vormistati meie abielu Tartu perekonnaseisuametis. Pulmade pidamiseks polnud raha ja nii me ei tahtnud, et keegi saaks registreerimisestki teada. Minu töökoht aadresslauas oli perekonnaseisuameti kõrval. Tulin päeval paariks tunniks töölt ära, käisime registreerimas ja õhtupoolikul läksin oma töölaua taha tagasi. Aga nagu sellistel juhtudel ikka, saadi sellest varsti siiski teada.

Lootuse tänavas nr. 22 oli muidu hea elada, ainult pikapeale hakkas tüütama alumisel korrusel elav rätsep, kellel laupäeviti pärast tööde üleandmist oli kombeks pidutseda. Tulid kokku mõned ametivennad ja seejärel kestis kära esmaspäeva hommikuni. Eriti armastasid nad moesolevat tangot «Kaks musta silma võluvad», mida lasti alalõpmata grammofonilt kõlada. Hakkasime otsima uut korterit, kus oleks vaiksem. 1932. aastal kolisime Tähe tänavasse, kus majas nr. 78 (praeguse numeratsiooni järgi nr. 34) üürisime korteri nr. 3 teisel korrusel. Maja paiknes Eha ja Tolstoi tänava vahelise põikuulitsakese umbsopis, eemal tänavaliiklusest. Kiviviske kaugusel asus Karlova mõisa park, meeldivad olid ka Tähe, Eha ja Õnne tänav oma rohelusega. Üks meie korteri aken oli maja tagaküljel, kaks vaatasid umbtänavale. Päikest paistis siin tubadesse märksa rohkem kui Lootuse tänavas. Elasime selles korteris viis aastat, paaris Sütiste selle aja luuletuseski võib leida Tähe tänava motiive.

Kuid ka see korter oli tagasihoidlik nagu tolleaegsel kirjarahval enamasti. Koduste olude kehvuse tõttu ei saadud üksteist külla kutsuda ning nii kujunes literaatide ja muu kunstirahva kohtumiskohaks kohvik. Tartu kohvikud muutusid omalaadseteks klubideks, kus arutleti aktuaalseid päevaprobleeme ja kunstinähtusi. Ülikooliga seotud akadeemiline ringkond käis Werneri kohvikus. Seal istus ka Friedebert Tuglas. Noorem kirjarahvas hakkas eelistama Kolme Koopa Kohvikut. Üheskoos «Sanga» ja «Bumerangi» väljaandnud Erni Hiire ja Mihkel Jürnaga sai Sütiste edaspidigi järjekindlalt kokku, ent mitte kohvikus, sest sinna sattusid Hiir ja Jürna harva. Küll hakkas kohvikus käima August Jakobson, kui ta «Looduse» romaanivõistlusel oli «Vaeste-Patuste aleviga» kuulsaks saanud. Jakobsoniga sai Sütiste hästi läbi, peale tema istusid Sütistega ühes lauas sageli Oskar Urgart ja Peet Vallak. Tallinlastest võis Tartus tihti näha Mait Metsanurka.

Kohvikus käidi tavaliselt esimest korda hommikupoolikul enne kella 12, teist korda õhtul. Enamasti võis seal ikka mõne tuttava laudkonna eest leida. Sütiste töötas harilikult hommikul, kasutades märkmikke, millesse ta tänaval, kohvikus ja mujal oli ülestähendusi teinud. Kui töö enam ei istunud või oli tuba laeni täis suitsetatud, läks ta südalinna.

Sütiste armastas kohvikuvestlusi. Sageli käis ta ühest laudkonnast teise ning igal pool oli tal midagi pajatada või millegi üle nalja visata. Ta oskas hästi teisi imiteerida ja räägiti, et ta matkib Tuglast ehtsamalt, kui Tuglas ise ongi. Kirjanikkude Liidus imiteeris ta kord kuulsat lauljat Vertinskit.

4

Teatrikunsti vastu tundis Sütiste üldse suurt huvi. Ta püüdis seda mitmekülgselt tundma õppida. Deklamatsioonikooli oli ta saanud Aino Suitsu ja Voldemar Mettuse juures, mõnda aega käis ta Paul Sepa näitekunstistuudios. Isegi Gerd Neggo tantsustuudioga oli ta tutvust teinud. «Pallases» käis ta uurimas dekoratsioonikunsti. Hiljem, kui Tartus asutati vastu-

Hella ja Juhan Sütiste Tartus Emajõel 1930-ndate aastate algul.

kaaluks «Vanemuise» operettidele ja jantidele tõsiste kunstieesmärkidega draamastuudio, sai Sütistest seal õppejõud. Tartu draamastuudio tegutses vanades saksa teatri ruumides, mis olid alatihti kütmata ja väga külmad. Ei saanud õppejõud seal ka peaaegu kunagi palka, kuid tööd tehti tõsiselt. Hiljem andis see stuudio palju lavajõude Tartu Töölisteatrile.

Kui pärast suurt tööd sai valmis ajalooline näidend «Jumalate mäss», tegi autor selle jaoks isegi lavamaketi, kuid lavale draamat ükski teater siiski ei toonud. Hiljem kirjutas Sütiste näidendi «Esimene pääsuke», mille aluseks on tõestisündinud lugu. Üks minu tädipoegi oli husaar, ta võttis osa Esimesest maailmasõjast ning ei tulnud ega tulnud sõjast tagasi. Husaari ema nuttis ja lubas, et teeb suure peo, kui poeg Joosep peaks koju tulema. Ühel päeval jõudiski kadunud poeg koju, kaasas — lapsevanker lapsega. Selgus, et Joosep oli olnud Saksamaal vangis, töötanud seal talus ja lähedaseks tuttavaks saanud ühe sakslannaga, kellega tahtnud abielluda. Vangil polnud see võimalik, aga sakslanna sünnitas poja. Niisiis saabuski isa koos lapsega pärast sõda Eestisse. Tädi oli juhtunu üle väga pahane ega suutnud lapselapsega kuidagi leppida. Niisiis oli tegelikus elus pahandus lapse pärast ema ja poja vahel. Sütiste muutis selle konfliktiks peigmehe ja pruudi vahel. «Esimesele pääsukesele» tegid arvustajad mitmesuguseid etteheiteid, ka autor ise polnud teosega päriselt rahul, ta ei jaganud autorieksemplaregi välja, vaid jättis need riiulile seisma. Kui hukkus purjekas «Tormilind», kogus Sütiste selle kohta andmeid ja kavatses kirjutada näidendi ««Tormilind», ahoi!». Isegi tegelased olid juba olemas.

Ka käis Sütiste peale August Jakobsonile, et see näidendeid kirjutaks: Jakobsoni sulest tuligi esiteks «Purunenud vaas», hiljem «Viirastused», mõlemaid mängiti «Vanemuises».

Heliloojatega Sütistel häid suhteid polnud, ta ei nõustunud luuletusi nende soovide järgi ümber tegema. Siiski soostus ta 1941. aastal kirjutama ooperilibreto «Pühajärv», kui sellist teost sooviti Lõuna-Eesti talurahva rahutuste 100. aastapäevaks. «Pühajärve» kallal töötades kasutas Sütiste peale muu F. Bienemanni toimetatud memuaarteost «Aus vergangenen Tagen. Die Altlivländischen Erinnerungen» (Tallinn, 1913).

Sütiste on esinenud ka näitlejana ühel või kahel Tartu draamastuudio etendusel ja ühes filmis, mille väntas vististi Konstantin Märska. Kinokroonika jaoks filmiti Sütistet 1941. aastal, kui tehti ettevalmistusi eesti kunsti dekaadiks Moskvas. Vististi filmiti teda veel 1944. aasta sügisel, kui toimus Eestisse jäänud ja Nõukogude tagalast naasnud kirjanike ühine koosviibimine Tallinnas.

5

Mina ise Valter Kaaverit pole näinud, kuid tean, et Sütiste saatis talle kord

käsipostiga kirja. See oli nähtavasti enne seda, kui Kaaver läks Nõukogude Liitu. Mind ei pühendatud ka Aleksander Pilleri loosse. Viimane oli Sütiste pinginaaber õhtugümnaasiumist ning teda kutsuti sellest ajast Leksiks. Hiljem pidi Aleksander Piller poliitilistel põhjustel Eestist lahkuma. Varsti pärast seda sai Sütiste Leksilt kirja, milles too teatas, et on kaubalaevaga jõudnud Madalmaadele ja leidnud tööd Belgia söekaevandustes. Sellest on Sütiste kirjutanud luuletuses «Ristlained».

Ülikoolipäevist oli Sütistel suhteid Anton Vaarandiga, viimane saatis talle Nõukogude Liidust paki raamatuid. Sütiste oli küll lootnud saada rohkem ajalooalaseid ja muid teaduslikke teoseid, kuid pakis oli ilukirjandus. Ka luges Sütiste nõukogude teatriajakirja, aga ma ei mäleta, kas see oli tal tellitud või laenas ta seda tuttavatelt.

Peale eesti keele luges Sütiste saksa ja vene keeles, prantsuse keelt ta ei osanud. Inglise keelt niipalju jagas, et kui käis Inglismaal, sai seal hakkama.

Lugemiseks Sütistel palju aega ei jäänud, ta luges enamasti õhtuti. Raamatud olid tollal kallid, peamiselt tuli leppida nende laenamisega. Sütistet nähti tihti ülikooli raamatukogus Toomel, sageli laenas ta raamatuid Tartu linna keskraamatukogu filiaalist, kus töötas Erni Hiire abikaasa Aime Hiir.

6

Suviti armastas Sütiste maal ringi rännata ja kalavetel kolada. Eriti meeldis talle Ahja jõgi, Taevaskoja ja Valgemetsa kandis oli ta sage külaline. Neist kalaretkedest on mõndagi värsistatud poeemis «Viljad ja veed».

1935. aastal suvitas Sütiste Käsmus ning siit sai ta ainet poeemi «Meri ja mets» kirjutamiseks. Minu õde oli leidnud peavarju kapten Tiedemanni juures, seal jäi ruumi üle ja ta kutsus ka meid sinna. Sõitsime rongiga Tapale, kust pidi minema buss Käsmu, kuid ei läinud, sest oli võidupüha. «Mida te võitsite?» küsis Sütiste pühapidajate käest. Sõitsime siis rongiga edasi Rakverre, sealt saime pärast trügimist vana logiseva bussi peale. Käsmus on kirjutatud reisikiri Aafrikast, kust Sütiste oli saabunud aprillikuus.

Tiedemanni kahel tütrel oli külas koolisõbratare. Õde oli plikadele öelnud, et siia tuleb suvitama ka Schütz. Muusikahuvilised tüdrukud arvanud, et saabub viiuldaja Hugo Schütz, ja olid pettunud: «Ah teie olete ka Schütz!» Sütiste neile vastu: «Kas mina olen siis halvem? Mina ka kena poiss!»

Schützide suguvõsa oli suur. 1936. aasta märtsis muutsime perekonnanime Sütisteks, lasksime praavitada ka eesnimesid: Johannese asemel fikseeriti ametlikult Juhan, minu eesnimeks sai Hella. Osa Schützidest, nende hulgas luuletaja vend Karl ja lellepoeg Hugo Johannes (viiulikunstnik) jäid truuks endisele perekonnanimele, osa võttis koos meiega nimeks Sütiste, nende hulgas teise lellepoja Karl Eduardi perekond, kuhu kuulub ka pianist Tarsina Sütiste. Igatahes muutus vahetegemine kergemaks; enne nimemuutmist eksisteeris üksnes Johannes Schütze kolm, Karl Schütze olnud veelgi rohkem — neli!

7

Tartus oli meil veel üks kolimine. Tähe tänava maja perenaine tahtis päikeserikast teise korruse korterit endale ja tuli otsida uus ulualune. 1937. aasta hilissügisel kolisime tagasi Lootuse tänavale, kus üürisime majas nr. 17 alumisel korrusel tuttavalt pangaametnikult kahest toast ja köögist koosneva korteri. Ka see maja asus uulitsa umbsopis — eemal liiklusest, aedade keskel.

Selles meeldivas ümbruses saime elada vähe. 1938. aasta suvel pakuti Sütistele heapalgalist kohta Tallinnas Eesti Draamateatris. Vabakutselise põli polnud sissetulekute ebaregulaarsuse ja vähesuse tõttu kuigi kindel. Sütiste võttis Eesti Draamateatri dramaturgi koha vastu ja hakkas saama palka 100 krooni kuus.

Sütiste sõitis Tallinna varem, enne teatrihooaja algust ja peatus esiotsa sugulaste pool Sakala tänavas. Mina saabusin Tallinna novembris. Tallinnas elava õe abiga leidsin korteri Hilda Schmidti majas Tööstuse tn. 36. Üürisime teisel korrusel kahest toast ja köögist koosneva korteri, mille eest tuli maksta 35 krooni kuus (minu ametnikupalk oli 60 krooni).

Mulle ei meeldinud Tallinn, siinse elurütmi ja ärimentaliteediga oli raske harjuda. Tallinna kohvikud olid teistsuguse ilmega, neis polnud kindlaid kunstiinimeste laudkondi, kirjameestest põikas sinna vaid mõni pooleks tunniks sisse. Ajakirjanikke ja arvustajaid oli vahel näha pärast etenduse lõppu «Kultase» kohviku alumises saalis: seal vahetati esietenduse muljeid — öösiti kirjutatud arvustused ilmusid juba järgmisel hommikul. Mäletan «Kultasest» Evald Tammlaant, Priit Põldroosi, Henrik Visnapuud.

1939. aasta sügisel, kui balti sakslased läksid Eestist Saksamaale, müüdi odavasti saksakeelset kirjandust. Nüüd oli meil kahe palga tõttu ka raha rohkem ja Sütiste ostis endale mitmete saksa klassikute teoseid. Sellest ajast pärinevad F. Schilleri, L. Uhlandi, K. Th. Körneri, A. Chamisso, W. Hauffi, H. Heine, Ch. F. Hebbeli ja G. Hauptmanni kullatud servadega saksakeelsed köited. Raamaturiiulit täiendasid ka kolm köidet Byronit saksa keeles ja Brehmi «Tierleben». Oma ameti tõttu tundis Sütiste suuremat huvi näitekirjanduse vastu ja peale sakslaste hankis ta ka teiste rahvaste draamaklassikat: riiulil leidub Shakespeare'i (5 köidet vene keeles), Racine'i, Molière'i ja Bjørn-

soni teoseid ning V. Desnitski toimetatud «Vene draamaklassikud». Ka muretses Sütiste kirjandusloolist ja teoreetilist kirjandust teatri alalt: A. Dživelegovi ja G. Bojadžijevi «Lääne-Euroopa teatri ajaloo»,

Juhan Sütiste oma kodus Tartus Tähe tn. 78 (praegu nr. 34) 1930-ndate aastate algupoolel.

A. Strindbergi teatrialaste kirjutiste kogumiku «Dramaturgia», E. Hedéni monograafia Strindbergist. Ta püüdis lavastamiseks valitud teostest ja nende autoritest luua endale põhjalikku ettekujutust.

8

Ühel 1940. aasta suvepäeval, kui olime puhkusel ja astusime mööda Mere puiesteed südalinna poole, nägimè kino «Grand-Marina» ees suurt rongkäiku punaste lippudega. Sütiste hüüdis: «See on revolutsioon!» ning ruttas rongkäiguga kaasa, jättes minu tänavanurgale. Sel 21. juuni õhtul tuli ta koju hilja. Selgus, et ta oli jõudnud käia kõikjal, kus toimus midagi tähtsat: Toompeal, Kadriorus, ajanud juttu vabastatud poliitvangidega. Tal ei olnud aega süüagi, värsid peas, hakkas kohe kirjutama. Nii tulipalavalt sündmuste jälgedes pandi paberile «Maakera pöördub itta».

Kui algas uus teatrihooaeg, määrati Sütiste Ühendatud Draama- ja Töölisteatri direktori asetäitjaks. Selles ametis polnud ta küll kaua, hiljem jäid talle jällegi dramaturgi ülesanded. Palju vaeva nägi ta August Kitzbergi «Libahundi» uuslavastuse ettevalmistamisel, käis Tartus Kirjandusmuuseumis, uuris käsikirju ja võrdles näidendi variante.

Sütistelt telliti poeem Stalinile. Ta ütles, et ei oska üht inimest ülistada, ja kirjutas selle asemel luuletuse «Gruusiale», milles on ühe värsireaga vihjatud ka Stalinile.

9

Kui rinne lähenes 1941. aastal Tallinnale ja Sütistel tuli minna linna kaitsma, põletas ta enne kodunt lahkumist mitmed paberid ära.

Enne Tallinna langemist saabus Sütiste rindeõe saatel autos kodu ukse ette. tal oli kõrge palavik ja ta teatas, et läheb Paldiski maantee sõjaväehaiglasse, mis asus praeguse hotelli «Tallinn» vastas. Järgmisel päeval tuli teine meditsiiniõde ja ütles, et haigla on evakueeritud. Linnas liikusid jutud, et Tallinnast lahkunud laevad on merel põhja lastud, ja ma pidasin ka Juhanit surnuks. Kolm päeva hiljem tuli üks inimene ja ütles, et Sütiste on ümber paigutatud Pärnu maantee haiglasse, tal arvatud olevat nakkushaigus ja teda polevat koos haavatutega laevale viidud. Pärnu maantee haiglas viibis Sütiste viis päeva, viisin talle sinna erariided järele. Kui läksin teist korda, siis ma Sütistet enam sealt ei leidnud, ta oli otse haiglast viidud Tatari ja Liivalaia tänava nurgal asuvasse politseijaoskonda. Sain seda teada ja viisin Juhanile arestikongi süüa järele. Viis päeva koostas üks pikk politseimees Sütiste süüdistusakti, siis enam toidukraami vastu ei võetud. Kuhu Sütiste oli saadetud, seda ei teadnud ma tükk aega. Kartsin, et ta on maha lastud. Kord ütles üks mu kaasametnikke, et ta oleks nagu näinud minu meest sammumas vangikolonnis. Hakkasin uuesti Sütiste kohta andmeid hankima. Patarei ees ootas samalaadseid teateid pikk, elektrijaamani ulatuv järjekord naisi. Halvast novembriilmast hoolimata seisid nad kannatlikult, järjekord lühenes aga aeglaselt. Esimesel päeval ma ei saanudki midagi teada, alles järgmisel päeval jõudsin oma järjekorra välja oodata. Vangimaja ametnik teatas, et Juhan Sütiste asub tõepoolest Tallinna Keskvanglas. Sain nüüd talle mõned korrad paki saata.

Detsembrikuus tuli Sütistelt lühike kiri, milles ta teatas, et töötab vanglas kellassepana ja temaga on võimalik määratud päevadel kokku saada. Kokkusaamisele pääsesin siiski alles veebruarikuus. Juhan tuli võre taha, valge käterätt kaenlas — ütles, et see olla siinne suurmood. Üldse püüdis ta jätta endast optimistlikku muljet. Sütiste maganud vanglas akna peal, mujal kippunud lutikad kallale. Kuid aknast puhuv tõmbetuul mõjus halvasti

tervisele. Kongis oli ta aeg-ajalt teinud märkmeid tulevaste luuletuste jaoks. Sütiste käis kellassepana vangimaja töökojas ja see võimaldas tal saatusekaaslastega rohkem suhelda.

Veebruari lõpul võeti viimast korda Sütiste nimele vastu pakk, öeldi, et vanglas on epideemia. Üks vangivalvur teadis öelda, et Sütiste siiski elab veel. 1942. aasta kevadel sain Juhanilt vanglast paar lühikest kirja; ta teatas, et on luba kaks korda kuus kirjutada. Kuid 31. märtsiga dateeritud kirja sain alles maikuus.

10

Sütiste vabastati fašistlikust vanglast 6. juulil 1942.

Hooajal 1943/1944 leidis ta tööd endisel alal Eesti Draamateatris, kus sel ajal tegutses veel mitmeid tuttavaid teatriinimesi. Dramaturgi ametikohal töötades sai Sütiste loa raudteega sõita ja käis paar korda Tartus.

Okupatsiooniaastail oli linlastel kitsas toiduainetega. Draamateatri majandusjuhataja Karl Sahk ostis kord kuskilt lehma ja ütles, et egas ta või lasta oma näitlejatel nälga surra. Lehm jaotati teatrirahva vahel ära, ka Sütiste sai suure tüki ning õhtul läks kotlettide praadimiseks. Suure ähmiga riputas Sütiste kastmesse soola asemel riidevärvi ning soust tuli minema visata.

Sütiste koostas sellal luuletuskogu, millele pani pealkirjaks «Keskpäev». Seal olid sees ka luuletsüklid «Arm», «Viis vangi» ja «Eelkevad» peaaegu selsamal kujul, nagu nad said tuntuks hiljem, ja nii anti «Keskpäeva» käsikiri vaikselt kirjastusest tagasi. 1944. aasta sügisel andis Sütiste käsikirja tutvumiseks Nigol Andresenile, kes soovitas sellele luua mingi uue sissejuhatava luuletuse ning tsüklit «Arm» muuta järjekindlamalt võitlevaks. Suurema jao parandusettepanekuid võttis Sütiste arvesse, avalehekülgedele paigutas luuletuse «Te tulite». Nii kujunes luuletuskogu «Umbsed päevad», mille ilmumist autor ise ei saanud näha.

11

1944. aasta septembris valitses Tallinnas paanika: kõneldi, et linn pistetakse põlema ja lastakse õhku. Majanaabrid tahtsid ära sõita, Sütiste ütles, et pole mingit mõtet minna tulistamise alla. Raudteel süttis üks laskemoonavagun põlema ja hakkas paukuma, padrunikestad lendasid ka Tööstuse tänavale. Järgmisel päeval olid sakslased tänavatelt kadunud, Sütiste läks linna ja tõi sealt kaasa kohvi.

Pärast Tallinna vabastamist oli Sütiste lõbus ja elava jutuga. Ta nägi küll kõhn välja, kuid ei kurtnud tervise üle. Enne sõda ta peaaegu polnudki haige. mäletan teda palavikus vaid üks kord, kuid seegi läks üle ilma arstita. Ainult Aafrika-reisil oli ta Kanaari saartel saanud liigselt päikest ja lõunamaa tuult, põdenud laeval mõned päevad ning pidanud maksma arstile kallist tasu.

Vanglaelust ta ei armastanud rääkida, püüdis mind säästa masendavatest elamustest. Nii peitis ta minu eest ära ka ajalehed, mis jutustasid fašistide hirmutegudest Klooga laagris.

Sütiste oli hea tuttav Henrik Visnapuuga, kellele ta oli saatnud eeluurimise ajal 6. septembril 1941 ruudulisel vihikulehel tillukeseks nutsakuks kokkumurtud kirja, milles ta muu hulgas kirjutas: «Kuulsin, et teiste mu järelejäänud sõprade seas ka sina oled samme astunud minu hääks. Ma tänan sind südamest! Minu meeleolu on praegu väga raske. Ole meheks ja laula sina kahekordse mehejõuga elavast elust ja rahvast, sest minu laul näikse olevat vähemalt ajutiselt vaikinud.» Sütiste ja Visnapuu puutusid viimati kokku 1944. aasta sügissuvel. Visnapuu oli öelnud, et ta ei tahaks Eestist lahkuda, aga peab siiski ära minema, sest mõningaid asju talle ei andestata.

August Jakobson, Mihkel Jürna, Oskar Urgart ja August Alle käisid pärast Tallinna saabumist 1944. aasta sügisel Sütistel Tööstuse tänavas külas, jõid kohvi ja rääkisid omavahel Klooga laagri õudustest, mida nad püüdsid minu eest varjata. Teine kord käisid meil kohvi joomas ning juttu ajamas Mihkel Jürna ja Hugo Raudsepp.

Sütiste kirjutas sel ajal palju. Ühel hommikul kirjutas ta vennale kirja, mis jäi tast ära saatmata laua peale. Järgmisel päeval pärast ümbriku lahtitegemist nägin seal järgmisi lõppridu:

«Minul isiklikult on tervis praegu sant. Hing jääb rindu kinni nagu kadunud emal. Kui see on ajutine, pole häda, kui aga püsiv, siis on asi läbi.

Tallinn, 10. II 45.

Tervitusi J u h a n.»

Sütiste kaebas, et enesetunne on sant, aga läks ikkagi kodunt välja. Tuli hiljem Pärnu maanteele kirjastusse, kus ma tollal töötasin. Kirjastuses hakkas tal halb, ta kukkus järsku nagu puu ja oli kümne minuti pärast surnud. See juhtus «Loomingu» toimetuse toas, kus praegu asub «Eesti Raamatu» kassa. Kutsuti arst, saabus doktor Reimann, vist ka doktor Pedussaar, kuid teha polnud enam midagi. Pärast vanglat oli Sütistel olnud südamelihase- ja neerupõletik, hiljem tekkis skleroos. Luuletaja surmatunnistusele on surma põhjuseks märgitud «südame pärgtuiksoonte lupjumine ja ummistus». Surnukeha koju ei toodudki, viidi lahkamisele, pärast asetati kirst Tombi klubisse, kust toimus ärasaatmine Metsakalmistule.

Hella Sütistelt aastail
1955—1969 kirja pannud

OSKAR KRUUS

Pilguga kirjakeele kartoteegis (IV)

9. «Onni katus on tiidakil»

A. Saareste soovitas 1921. a. võtta kirjakeeles tarvitusele murdesõna *tiide* 'viltu' (Saaberk, 63), J. Aavik aga sama tähendusega murdesõna *tiidakil* 'viltu, diagonaalses, kergesti kukkuvas asendis' (Aavik, 116).

Mainitud sõnadest leidub *tiide* Wiedemannilgi samas tähenduses, kuna Lõuna-Viljandimaa sõnana esitatud *tiidakil* on tähenduselt erinev: 'dreieckig zusammengelegt'.

KKI murdekartoteegi andmetel on *tiide* põhiliselt Saare- ja Hiiumaa sõna, ent kirja on seda pandud ka Audrust, Järva-Madiselt ja Kuusalust. Tarvitatult koos sõnaga *viltu* on aga levikuala laiemgi: *tiideviltu* on tuntud peale saarte ka läänemurde alal, eriti end. Läänemaal, samuti Viru rannas (Kadrinas, Kuusalus) ning Keilas. Tähendus on kõikjal sama: miski on enamal või vähemal määral viltu. Harvemini tulevad murdekeeles ette sama sõnatüve tuletised *tiidakil*, *tiidakile* jmt. Ka A. Saareste esitab oma «Eesti keele mõistelises sõnaraamatus» lisaks varem soovitatud *tiide*-sõnale veel *tiideviltu*, *tiidakil* 'pisut tiide', *tiidakile*, *tiidaku*, *tiidemisi* ja *tiitamisi* (EKMS IV, 552).

Murdekeelest, aga võib-olla ka A. Saareste ja J. Aaviku ettepaneku põhjal on need sõnad jõudnud kirjakeelesõnaraamatuissegi. Nii leiduvad EÕS-is *tiidakil* 'längakil, viltu, kergesti kukkuvas asendis', *tiidakile*, *tiide* 'viltu' ja *tiideviltu*, E. Muugi VÕS-is, samuti ÕS-is murdesõnadena *tiidakil*, *tiidakile* ja *tiideviltu*.

Kirjakeele kartoteek osutab, et kõnealused 'viltu'-sõnad on tegelikult üsnagi vähe tarvitusel. Kõige vähem on neist tuntud *tiide* — ainus registreering E. Vildelt: «Ise piilus *tiide* Kristjani poole, kes mõttes oli» (Vilde J, 409). Nähtavasti sel põhjusel ongi *tiide* hilisematest sõnaraamatutest välja jäetud.

Eelmisest veidi sagedam on liitsõnaline *tiideviltu*, näit. «uksepiit seisab *tiideviltu*, maadle iga kord, enne kui tuppa saad» (Kahas, 147); «Juba ammu kammist võõrdunud tuhkjad juuksesalgud langevad *tiideviltu* üle ta madala lauba» (Sergo, 275). Murretes võib *tiide(viltu)* vahel märkida ka suunast hälbimist, kursi poolest viltuolemist, ent kirjakeelest niisugust tarvitust seni registreeritud pole.

Mõnel määral rohkem on kirjakeeles käibele tulnud *tiidakil* '(pisut, kergelt) viltu, längakil; ümber kukkumas', samuti allatiivne *tiidakile*. Näiteks: «Nende tagant paistab vana lagunenud osmik, katus *tiidakil*» (Promet I, 241); «Mõni põõsas *tiidakil* kui haavatud lind, üks tiivakont vastu maad, teine teravalt taeva poole püsti» (Kibuvits, 28); «Joosu oli siiski jäänud vaatama *tiidakil* varje» (Kool, 166); «See oli vana kasetohust katusega ehitus, *tiidakile* vajunud» (Lepik, 8).

Paar näidet leidub ka määrsõna *tiidakili* kohta: «Ning sellisena ta roniski juba inimesele ebaomase südidusega *tiidakili* puutüvele» (Jürna, 117); «Jah, pildil, mis *tiidakili* «Lendava Hollandlase» ühiskajuti seinal rippus, oli prohvetlik tähendus!» (Mälk, 505).

Samasse sõnaperre kuulub ka A. Viirese registreeritud puutööndustermin *tiidevinkel* 'laudade nurkseotis 45° all' (Viires, 77).

10. Selgust *selitama*-sõnale

1. Nii 1953. a. VÕS kui ka 1960. a. ÕS annavad *selitama* tähenduseks üksnes 'välja eraldama, puhastama, selgida laskma'. Selle tähenduse kohta leidub ka kirjakeele kartoteegis materjali: selitada võib näiteks vett või mahla, samuti mingit lahust. Keemiasõnaraamatus seisavad samast tüvest terminitena *selitaja*, *selitusseade* (mõlema venekeelne vaste *осветитель*), *selitatud lehelis* (vene k. *осветленный щелок*) ja *vee selitamine* (vene k. *осветление воды*). Kõik siin mainitud juhud lähtuvad sõnast *selge*.

2. Kuid keeletarvitaja, kes oma vaistu vähem usaldab kui sõnaraamatuid, võiks hakata kahtlema järgmiste lausete korrektsuses: «Saale *selitas* enamasti voodil ja kuulas vihma sabinat» (Promet K, 275); «nüüd märkas ta isegi väikest Sentat, kes *selitas* hällis, roosa suuke täis kärbseid» (Jakobson, 114); «jälgisin pedastikkudes oravaid, *selitades* tundide kaupa metsa all» (Vahtra, 76). Võrdluseks olgu märgitud, et eesti keeles on olemas analoogilised asendit märkivad verbid *kõhutama* ja *külitama*. Mõlemad sõnad sisalduvad ka ÕS-is. Vana EÕS fikseerib ka *selitama* 'selili pikutama', vahepeal on see tähendus kuhugi kadunud, kuid uutes sõnaraamatutes loodame teda kindlasti kohata.

3. *Selitama* tuleb ette veel kolmandalgi juhul, nimelt varasemas kirjapruugis seoses silmanägemisega. Ohtralt on seda E. Vildel, kuid ka F. R. Kreutzwaldil. E. Vilde kirjutab näiteks: «Noorik ei *selitanud* pimedas tema nägu» (Vilde M, 128); «Viimaks hakkas aga silm *selitama* ja ma leidsin paiga üsna mõnusa olevat» (Vilde R, 227). Siin on *selitama* tähendus õigupoolest '(nägemisega) eristama'. Tänapäevaks on *selitama* selles tähenduses juba vananenud; selle asemel öeldakse *seletama*, näiteks *silm ei seletanud pimedas* või *nii kaugele, kui silm ulatub seletama.*

4. Väga harva on *selitama* registreeritud veel tähenduses 'selgust tooma', näit. «ning pääajus välgatas *selitav* mõte: mõistsin, miks eesmärgita paigast paika liigun» (Tammsaare, 79).

Tähendused 1, 3 ja 4 kuuluvad muidugi omavahel kokku ning lähtuvad algselt kõik sõnast *selge*. Seega on meil *selitama* puhul tegu õigupoolest kahe homonüümiga: üks lähtub *selgest*, teine *seljast*.

11. *Tupruma* ja *tubrutama*

Mõlemad sõnad on J. Aavik esitanud soome laenudena eesti keeles tarvitamiseks: *tupruma* 'paksu auru, suitsu, suitsukeri, rõngaid välja tulema' ja *tubrutama* 'suitsu, tolmu paksult välja ajama' (Aavik, 120). Soome keeles on *tupruta* 'üles keerelda, üles tõusta; tossata' ja *tupruttaa* 'üles keerutada; tossutada'.

Need sõnad leiame ka EÕS-ist, kusjuures *tubrutama* tähenduseks on toodud 'paksu suitsu välja ajama' ja *tupruma* on esitatud samas sõnapesas ilma eri seletuseta. Samuti leiduvad mõlemad A. V. Kõrvi uute sõnade sõnastikus: *tubrutama* 'paksu suitsu puhuma, suitsetama' ja *tupruma* 'paksu suitsu, auru (ka tuisumöllu) üles kerkima, välja ajama' (Kõrv, 318, 320). Kumbagi ei ole aga tänapäeva sõnaraamatuis.

Eesti murretes pole õnnestunud kohata ei *tupruma* ega *tubrutama* tarvitamist. Levik kirjakeeles on seevastu üsna ulatuslik. Mainitagu autoreid ja tõlkijaid, kelle keelepruugis on neid sõnu täheldatud: *tupruma* Fr. Tuglasel, R. Sirgel, J. Smuulil, E. Krustenil, D. Vaarandil, A. Beekmanil, L. Merel, J. Lintropil, O. Sammal, A. Kurfeldtil jt.; *tubrutama* Fr. Tuglasel, J. Semperil, B. Alveril, L. Prometil ja J. Seilenthalil. Sõnade tähendus tegelikus tarvituses läheb üldjoontes kokku J. Aaviku, EÕS-i ja A. V. Kõrvi esitatuga. Harilikult on tarvitatud neid verbe juhul, kui juttu on suitsu, auru, tolmu ja udu keerlevast tõusust, ent neid võidakse seostada ka pilvedega. Puuduvad aga registreeringud tuisu kohta.

Tupruma puhul tunduvad tavalistena ütlused «Korstnast *tuprus* paksu suitsu» või «Pilvi *tuprus* metsa kohal». Aga ega ole võõrad ka laused nagu «lendas läbi asunduse lai, nelja vedruga vanker — Logina Petri saraban, ees hall kepslev täkk, taga paks *tupruv* tolmupilv» (Sirge, 43) ja «See [udu] voogas *tupruvate* lainetena läbi Gremjatši Logi, tõttas stepikinkude poole» (Samma, 7). Sõna levikujõust ja tulevikuperspektiividest kõneleb ka veel see, et *tupruma* on hakanud eriti viimasel paaril aastakümnel eesti keeles uut hoogu võtma.

Tubrutama registreeringud langevad samuti nimetatud aega, ehkki sõna ise on keeles vähem kodunenud. Sõna väljendab millegi paksu keerleva pilvena õhku paiskamist. Näiteks «Sõitis sinine, tolmu *tubrutav* «Ikaros» ja pilvedes põrises lennuk» (Promet R, 138); «Palmiokstest katused *tubrutasid* [põledes] õhku paksu suitsu» (Seilenthal, 457). Fr. Tuglas tarvitab aga sama sõna ka tubakasuitsetamisega seoses: «Peeter rääkis vabatahtlikele, *tubrutades* pargase käilas savipiipu» (Tuglas, 320).

R. Karelson

Allikad. J. **Aavik**, Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik. Tallinn, 1921; A. **Jakobson**, Tuhkur hobune I. Tartu, 1928; M. **Jürna**, Üks armastus. Tartu, 1929; L. **Kahas**, Vabaduskiri. Tallinn, 1961; L. **Kibuvits**, Manglus Sepapoeg. Tartu, 1936; O. **Kool**, Tähed allikas. Tallinn, 1967; A. V. **Kõrv**, Uute ja teiste vähemtuntud sõnade sõnastik. Tallinn, 1936; H. **Lepik** (tõlkija): V. Linna, Siin Põhjatähe all I. Tallinn, 1965; M. **Mälk** (tõlkija): L. Platov, Salajane laevatee. Tallinn, 1968; L. **Promet**, Imelik raamat. Tallinn, 1965; Kes levitab anekdoote? Tallinn, 1967; Roosa kübar. Tallinn, 1961; A. **Saaberk**-Saareste, Murdesõnad Põhja-Eestist. Tartu, 1921; O. **Samma** (tõlkija): M. Solohhov, Üleskünntud uudismaa II. Tallinn, 1961; J. **Seilenthal** (tõlkija): S. Lewis, Arrowsmith. Tallinn, 1958; H. **Sergo**, Põgenike laev. Tallinn, 1966; R. **Sirge**, Maa ja rahvas. Tallinn, 1959; A. H. **Tammsaare**, Varjundid. Tallinn, 1924; Fr. **Tuglas** (tõlkija): A. Tolstoi, Peeter Esimene. Tallinn, 1959; J. **Vahtra**, Noorusmaa. Tallinn, 1947; A. **Viires**, Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn, 1960; E. **Vilde**, Jutustused V. Tallinn, 1961; **Mäeküla** piimamees. Tallinn, 1955; Reisikirjeldused. Tallinn, 1956.

SEADUSPÄRANE JA LOOGILINE JÄTK

Hando Runnel. Avalikud laulud. ««Loomingu» Raamatukogu» 1970, nr. 27. Kirjastus «Perioodika», Tallinn. 77 lk. Hind 10 kop.

Hando Runneli kolmas luulekogu on jõudnud lugeja kätte. Üsna põguski pilk kõigile kolmele lubab öelda, et tegemist on jõudsasti areneva poeediga, kelle looming kogu-kogult näitab suurenevat süvenemist ellu.

H. Runneli esikkogu «Maa lapsed», mis ilmus 1964. aasta kassetis, paelus siira ja usaldusväärse maalähedusega. Kuigi puudu jäi sügavamast elukäsitusest ja meisterlikkusest, äratas raamat tähelepanu. Tänasel ülelugemisel jääb see hinnang osalt püsima, kuid läbi «Avalike laulude» vaadatuna puutub siiski teravamalt silma ka mõningaid «tühje lööke», nagu kunstiks küpsemata elupilte, sõnaohtrat midagi-olla-tahtmist, lapselikku usku, et kõik, mis hiilgab, on kuld. On küll nähtud elus leiduvat head, kuid on ka kenakesti nooruslikke illusioone, mis aja möödudes kaotavad oma sära.

«Laulud tüdrukuga» (1967) on tunduv samm meisterlikkuse poole. Kuigi ka siin kirjutatakse peamiselt kodukülast, selle inimestest ja loodusest, on näha autori avarduvat pilku, võimet elu keskel olles teda ka veidi kõrvalt vaadata.

Kui esimese ja teise kogu vahelised seosed on selgesti tuntavad, siis kolmas, «Avalikud laulud», näib esimesel pilgul neist hoopis eemal seisvat. Külaluuletuste osa on õige väikeseks jäänud, ja mitte ainult arvuliselt. Olemasolevadki maaelupildid kasvavad üldistusteks, mis on lähtematerjalist üpris kaugel («Loom uhkete sarvedega», «Jahvatab, jahvatab veski mäe peal» jt.). Senised rõõmsad toonid on asendunud valdavalt tõsistega. Siiski on ka «Avalikud laulud» välja kasvanud eelmistest kogudest, on nende seaduspärane ja loogiline jätk. Tõestusmaterjali ei tarvitse eriti kaugelt otsida.

Luuletajat on esikkogust saadik häirinud sotsiaalse südametunnistuseta inimesed. «Maa lastes» on kujundpilt veel õige tagasihoidlik:

Tallake meid kui palju tahate,
vaevake meid kui palju vajate,
meie ei kohku, ei heitu ära,
kuidagi ikka elame ära.

(«Muruks kummel, muruks linnurohi»)

«Lauludes tüdrukuga» lisandub teemale konkreetsust ja hea annus irooniat:

Olen maadligi hoidev mees.
Asju ajan ma tasa ja targu.
Kurjad tuuled must uluvad mööda
ning ma elan, jumal tänatud, hästi.

(«Vaikne strateegia»)

Või:

Seal aia sees su põrsas,
su kits, su utetall.
Kõik muu on tühiasi —
kõik, mis siin päikse all.

(«Igapäevased inimesed»)

«Avalikes lauludes» annab luuletaja teemale juba märksa laiema ühiskondliku tähenduse, kasutab napimat, kuid rikkamat kujundikeelt: poeedi sotsiaalne tundlikkus on veelgi kasvanud.

Ei ole Mekat meil, kuhu minna.
Ei saa me valmis oma pühalinna.

Aga hiiemetsad on maha saetud,
urikivid on uppi aetud,
pühad põrmud on ümber maetud.
Põeb jalge all kivikallas,
ise priiskame oma vabatvallas,
rahad rusikais, tobid laetud,
silmad sirmiga kinni kaetud.

(«Kasuõpetus»)

Või võrrelgem kodumaa teema käsitlust ja luuletaja väljendusvahendite arengut.

«Maa lastes»:

Viige mind ära, kui arvate,
sinna, kus kauged paigad,
kodumullale siia ma tagasi
kinnisilmi, käsikaudu ka jõuan.

(«Kodumuld»)

«Lauludes tüdrukuga»:

Pigitraadiga pandud,
koormaköiega köidetud,
suure sõlmega seotud
süda siia-maa paika...

(«Siin mu rõõmumaa»)

«Avalikes lauludes»:

...see maa nii väike sõmer suures
maade-meres,
et igaüks ei teagi tema hinda.

(«Oktoobrimõtted»)

Areng on toimunud lakoonilise, kuid samas sisumahukama väljenduse poole. Esimestes luuletustes näeme poeedi püüdu väljendada oma patriootilisi tundeid võimalikult tugevate kujundite abil, viimases on üpris lihtsate vahenditega saavutatud võrratult suurem, otse valuslähedane tundepinge.

Analoogilisi arengujooni võib leida H. Runneli kolme luuleraamatu vahel teisigi. Võrreldagu omavahel kas või luuletusi «Sõdurid, sõdurid» («Maa lapsed») ja «Sõdurlik» («Avalikud laulud»), «Läbi äreva vere kord kandub hõik» («Laulud tüdrukuga») ja «Hallane hommik» («Avalikud laulud»).

Aga vaatamata nendele seostele käesoleva kogu ja eelnevate vahel on nihkumine olnud ikkagi väga suur, eriti luuletuskogu üldises värvingus. Ilmselt ei kuulu Hando Runnel nende ümmarguste natuuride hulka, kelle element on tuulevaikus ja päikesepaiste, vaid tema, kui ta on kord ärganud, peab eluga rinnutsi olema. Poeedi sotsiaalne närv on väga tundlik, ta täidab oma kohustust sekkuda ellu aktiivselt, olla tasakaalustajaks tõelisuse ja näivuse kiigelaual. Loomulik, et selliste kirjanike loomingu ühiskondlik väärtus on märksa suurem kui harmoonia ja idülli poeesial: see aitab inimestel end kontsentreerida, takistab vahetumast igapäevaseks käibepeenrahaks, teritab pilku ning hoiab sattumast rahulolu uimastavasse päikesepaistesse. Sotsiaalselt uinutav kunst on alati hööveldanud iseenesele kirstulaudu.

Ent hoolimata autori kompromissitusest ja probleemide teravusest on «Avalikud laulud» valdavalt väga poeetiline raamat. Mõned erandid välja arvatud, on H. Runnel suutnud anda mõtte ja tunde võrdväärse sünteesi. Selles on tema jõud. Nimetagem paljudest vaid üksikuid, nagu luuletusi «Nokturn», «Buss. Maastik. Oktoober», «Varing», «Töölt», «Loom uhkete sarvedega», «Laul», «Hallane hommik», «Lumelummas», «Oktoobrimõtted». Kõik need on kirjutatud selguse ja tundepingega, mis ei vaja vahenduseks kommentaare. Väikest ajude gümnastikat nõuab küll «Karneval», aga üle jõu ei tohiks seegi luuletus käia.

Ka «Avalikelt lauludelt» võib veel ühtteist nõuda. Esmajoones täpsemat läbikomponeeritust. Mõnedki üleminekud on praegu nõrgalt seostatud, kõik osad ei ole võrdsed. Teistest nõrgemaks jääb kas või «Hingede aeg», ebaühtlane on «Kevad, kevad, halleluuja», kuigi viimases on aktuaalseid luuletusi, alates nimiluuletusest. Tugevate kõrval, mida on enamik, paistavad seda rohkem silma mõned väiksema erikaaluga tööd («Kolm eleegiat», «Noor naine ja vana mees», «Nõõ, ruunake, nõkuta mind»). Kohati tundub, nagu oleks mingi vajalik lüli puudu. Need vajakajäämised ei kahjusta siiski oluliselt luulekogu üldist ilmet.

Luule üldpilt on praeguseks tunduvalt muutunud, võrreldes ajaga kümmekond või tosin aastat tagasi. Alates kuuekümnendate aastate teisest poolest võib luules märgata sotsiaalsete probleemide osatähtsuse pidevat suurenemist. Et see on luulele andnud uue kvaliteedi, on loomulik. Seda tõendab enamiku meie poeetide looming, ka H. Runneli oma. Juba «Laulud tüdrukuga» näitas, et tegemist on arvestatava nimega meie kirjanduses. «Avalikud laulud» on H. Runneli toonud võrdsena võrdsete hulka, kuigi ta areng samas on toimunud mõnevõrra omaette ning kõrgvormini on veel ruumi. Tema loomingu süüteks on üldiselt samad probleemid mis enamikus meie viimase aja lüürikas, erinevuseks aga nende probleemide sügav isiklik läbitunnetamine, mitte jutt jutu ega moe pärast, mida paraku ka vahel ette tuleb.

Poeedi tunnetus, et

Maailma süü veereb peale
masendus matab meeli
veritseb haavu hinges

ei ole poos, vaid sotsiaalse vastutustunde väljendus. Tõsine vastutustunne on aga nõudlik nii enese kui teiste suhtes. Just sellest nõudlikkusest lähtudes tuleb mõista «Avalike laulude» mõttekäike, niihästi kriitilisi kui ka nukraid.

S. Nagelmaa

HARMOONIA

Debora Vaarandi. Välja õuest ja väravast. Reisimärkmed. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1970. 152 lk. Hind 38 kop.

Kunagised vaidlustuhinad reisikirjade ümber on tänaseks minevikku vaibumas. Aastaid tagasi, reisikirjade jõudsa uuestisünni aegadel, leiti selle žanri kvantiteedi ja kvaliteedi vahekordades õige mitmeid ebakõlasid. Nurinaiks andsid põhjust reisikirjades ilmnev üleõlahoiak, resoluutsed huupihinnangud, naiivne õpetlikkus, samuti ilmselt enne või pärast reisi teatmeteoseist hangitud materjali

kuhjamine. Autori vahetu kaasaelamine kirjeldatavaga jäi neil puhkudel sageli tagaplaanile. Etteheited polnud tuulest võetud, ehk küll teiselt poolt sellegi üle kurdeti, et ainumasti kriitika on kõige kurja juur, kes tahtvat lugejate poolt nii armastatud lektüüri avaldamisele puhtast õelusest kaikaid kodaraisse pilduda.

Noid kunagisi «arvurikkaid näpunäiteid meie reisikirjanikele» meenutab mitmel korral ka Debora Vaarandi oma reisimärkmete raamatus «Välja õuest ja väravast». Pigem küll muhelevalt kui kibestunult, ja viimaseks poleks ka tõepoolest põhjust. Seekord kindlasti mitte. Oieti just need «patustamised», millele autor vihjab, annavadki nimetatud raamatusse koondatud matkamuljetele suure osa nende väärtusest ning võlust.

D. Vaarandi reisimärkmed on laadilt mõtisklevad. Mediteerivad arupidamised võõrsil nähtu ja kuuldu üle vahelduvad rohkete kõrvalepõigetega Ovidiuse värssidest või Campanella «Päikeselinnast» koduse Hundikuristiku või Saaremaani. Ja ometi liituvad kildhaaval kogutud pildid, kontrastid, vastandused-võrdlused, muljed ja mõttejätkud harmooniliseks, oma näo ja närviga tervikuks, ning mitte ainult kompositsiooni mõttes. Ka reisikirjade sisuline raskuspunkt koondub nendesamade mõtiskluste valdkonda, «Rumeenia-nädalates» eriti.

Tõsised, kohati nukrameelsed arutlused rahvastest, loodusest, inimestest ja nende tulevikust, keelest, kirjandusest, kultuuriajaloost, vajaduste ja paratamatuste dialektika tark tunnetamine — need on kõnealuse raamatu kõige kaalukamad ning mõttetihedamad osad.

Jah, «välise tinglikkuse taga püsib ikka seesama realiteedinõue, vajadus mõista elu ning inimesi, tabada ajastu süvavoolusid».

Piiratud ja ühekülgne turismiprogramm seob reisijat kindlate marsruutide ning ajagraafikutega. See on paratamatus. Pilguheit neist raamidest väljapoole saab olla ainult põgus ja juhuslik. «Iga pererahvas näitab oma saalituba, pahandada pole seal midagi.»

Itaalia-märkmete puhul kõneleb viimane asjaolu ehk kõige enam kaasa. Aga siingi ei jäta asjalik rahu ja tasakaal autorit maha. Paraja muigega jälgib ta neid naiiv-entusiastlikke matkakaaslasi, kes püüavad külastatavast maast kümmekonna väsitava päeva jooksul «igakülgset» pilti saada, kes daatumeid, nimesid, meetreid ja kilogramme jahtides kord pateetiliselt õhkavad, kord iseteadvalt nina krimpsutavad. Küllap see kõik oleneb suurel määral temperamendist, aga niisama palju ka oskusest näha, mõista ja mõtestada nähtut. Oma silmade, oma meelte ja mõtete kaudu.

On sümpaatne, et ka üldteatud kunstiobjektidest kõneldes (ja see on Itaaliamärkmetes peamine) suudab D. Vaarandi nende ümbert kõrvale heita kuulsate unistuste ja kujutluste võluvõrgu. Ta esitab oma muljed ja hinnangud käibešabloonidest sõltumatult, teeb seda diskreetselt, vahel kõhklev-kahtlevalt, kuid nende või teiste arutluste loogika on enamasti ikka veendumust sisendav.

Mõne iseloomuliku joone, mõne välkvõttega on reisikirjades suudetud usutavalt markeerida eri maade olustikku ja inimesi nendegi kokkupuudete põhjal, mis ulatuvad väljapoole ametlikke võõrusprogramme. Jäävad meelde jõuluaegse Itaalia värvikalt kirjeldatud müügiletid, Bukaresti vanakraamiturg, osasaamine õitsiliste lõkkest Rumeenias või võhivõõraste söömast-joomast temperamendikalt pidutsevas Gruusias.

Aga selle eksootilise, kireva, romantilise kõrval on taas ja taas tagasiminekud probleemide ja sõlmpunktide juurde, mis on tänapäeva tsiviliseeritud võõrandumismaailmale märksa olulisemad, mis ulatuvad üle rahvuslike traditsioonide, tavade ja keelepiiride. Tõdemine, et ses maailmas on ikka veel «nii palju korraldamata. Nii palju halvasti korraldatut». Küllap pole Tbilisi ajaloolise ilme säilitamine üksnes Gruusia probleem. Barrikadeeritud eikellegimaa Berliini südames ei ole üksnes saksa rahva valuküsimus, mure Sevani, Baikali või Daugava pärast üksnes meie mure.

Inimene ja ühiskond, inimene ja keskkond... Võrreldes ning kõrvutades paistavad analoogiad, eneste ja teiste headvead uuel pilgul, võib-olla uudsest rakursist seda teravamalt kätte. Ja see on ühtviisi õpetlik niihästi andjale kui ka vastuvõtjale. Kõige muu kasuliku kõrval seisab reiside ning reisikirjade üks hinnatavaid väärtusi nimelt selles.

Ja siit ka kustumatu janu uute avastuste, uue mõistmise ja mõtestamise järele. Ikka endiselt, nii nagu kunagi:

Ja äkitselt mõistmatu, palav,
hull igatsus raputab last.
Ta jookseb mis võtavad jalad
välja õuest ja väravast.

Sest ikka veel on kõik «tundmatu, salapärane ja unistuslik». Nõnda Saaremaal, nõnda mis tahes paigas inimeste kodusel Maal.

A. Eelmäe

SEIKLUSJUTT ROMAANI ASEMEL

Herman Sergo. Vihavald. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1970. 436 lk. Hind 1 rbl. 10 kop.

Oleks muidugi pentsik väita, nagu tuleksid H. Sergo uue raamatu peamised hädad sellest, et see ilmus «Ajaloolise romaani» sarjas. Takkajärele on aga ka sellel «Vihavalla» puuduste ilmsikstegemises oma osa. Teost kätte võttes oleme häälestatud lugema romaani, millest esialgu teame vaid, et see on ajalooline ja mahukas. Raamatu algus (see, mis tuleb «Proloogiks» nimetatud lehekülgede järel — Vihavalla ja ta kaaslaste lahkumine kodusaarelt, Mäejala linnuse asutamine) on romaanilik küllalt. Kuid järgnev ei lähe algusega ühte. Vihavald lahkub Mäejalalt, satub Visby hansakooli ning seejärel saab temast mitmeks aastaks õilis mereröövel hansavastases võitluses, kus üks seiklus järgneb teisele. «Vihavald» on seiklusjutt, nagu H. Sergo neid varemgi on kirjutanud, kuigi mitte nii ulatuslikke ja mitte nii kauge ajaloo dekoratsioonis mängivaid nagu seekord. Raamatut kannab süžee, sündmustik täis kirevust ja põnevust, ohtlikke tapatöid ja imeväärseid pääsemisi. Muidugi ei ole sündmustiku põnevus iseenesest midagi romaani jaoks keelatut ega ebasoovitavat, ammugi mitte ajaloolise aine puhul, mis eesti kirjanduses üsna traditsioonilisel pruugib rõhutatult süžeelist arendust. Selles mõttes võib ka Jaan Krossi hästi värskeilmelist romaani «Kolme katku vahel» traditsioonipäraseks nimetada: lugeda ei ole üksnes huvitav, vaid ka lausa põnev. Süžee kaasakiskuvus ei tohi aga heas romaanis peaasjaks jääda. Kui tinglikena me žanrimõisteid ka ei käsitaks, kõigist nõudmistest lahti ütelda ei saa. Eriti muidugi mitte nendest, millest otseselt sõltub teose erikaal, sisuline tihedus, eesmärgistatus. Kui juba (ajalooline) romaan, siis peab selles esile tulema ka läbiv mõte ja idee, soovitavalt probleemi kujul, kujutatud ajast ja käsitletud ainest sõltumatult olevikulise tähendusega.

Niisugune küllalt täpselt tänapäeva pööratud probleem ei puudu ka «Vihavallas». See on kodumaalt lahkumine, õigemini — lahkunud, uut kodu ja kodumaad rajavate inimeste teema, mille ühte aspekti on kirjanik lähiminevikulises konkreetsuses väga huvitavalt pildistanud «Põgenike laevas». *Oma saare* teema, kui laenata sobiv mõiste Aadu Hindilt, kes ühes hiljutises intervjuus kõneles oma kavatsusest kirjutada sellenimeline kolmeosaline romaan, mille lähtepunkt ajaloos oleks ilmselt seesama mis H. Sergol «Vihavallas». Võib koguni väita, et niisuguse tähtsusjärguga probleemi ei leia ühestki senisest eesti nõukogude ajaloolisest romaanist, mis kujutavad kaugemat minevikku. Probleem jääb aga raamatus siiski kõrvaliseks ja visandlikuks. Sergo esitab teose raamjutustuse kompositsioonis. Pärislugu algab sellest, kuidas muhulaste viimase vanema Villimeele poeg Vihavald koos noorukite salgaga lahkub saksa vallutajate ikkesse langenud kodusaarelt, purjetab Soome randa ja rajab sinna linnuse. Uljaspeadel on kaugemas plaanis kogu kodusaare rahva vabastamine — kas rüütlite ja pappide minemaajamisega või koguni rahva äraviimisega selleks ettevalmistatud kohta. Siis aga algab nagu hoopis teine lugu — tuleb peaaegu kolmsada lehekülge Vihavalla seiklusi mitmel pool Euroopas ja Euroopa piiridel. Mäejala linnus kaob teosest ning sissejuhatatud probleem niisamuti. Alles raamatu lõpul pöördutakse lühidalt ja kiirustavalt tagasi Läänemere randadele ja lähteküsimuse juurde. Rikka saagiga jõuab Vihavald mereröövіaastate järel Mäejalale. Asula on kasvanud ja kosunud, kuid paratamatute segaabielude tõttu hakanud kiiresti eestipärasust kaotama. Vihavald purjetab Muhumaale ja teeb kodurahvale ettepaneku end rüütlite orjusest priiks osta, et viia inimesed Soome randa vabale maale. Vastuseks on järsk keeldumine: «Kas annab täiskasvanud puu ümber istutada? Ei anna! Mis tähendab vabadus, kui sul enam juuri pole?» Mehed usuvad, et ei ole õige, ei tohi lahkuda, põgeneda oma maalt, olgu see siis ka võõra võimu all: «Ei, võõras tuleb ja läheb, peremees jääb.»

Nõnda viiakse oma saare teema mõneti isegi lõpule. Aga sellel kõigel ei ole raamatus sügavamat tausta ega tagamaad. Saame üsna alasti tekstis autori seisukoha ja ei midagi rohkem. Peaaegu kolm neljandikku raamatu mahust kulub Vihavalla seiklustele. Teose lõpetamiselgi on autoril paavsti «pika käe» motiivi lõpuleviimine olnud tähtsam, vähemalt huvitavam kui vastus küsimusele, kuidas siis ikkagi läheb võõrsile paiskunud rahvakildudega.

Kõige selle põhjal tohib arvata, et kavatsuse poolest on tegemist küll romaaniga, mis on aga kirjutamata jäänud või õigemini — kirja pandud ainult põhimõttelise konspektina. Saab teha üksnes oletusi selle kohta, miks selle teosega nõnda on läinud. On siin otsustavaks saanud kogunenud materjal ja allikad, mis kirjaniku huvitavalt mahapandud kursijoonelt nõnda tugevasti kõrvale kalluta-

sid?[1] Või on saladus selles, et maksvusele pääses sündmustiku põnevus, mille ohtlikkusele Sergo loomingus on juba osutatud (E. Tennov «Pinnavirvenduse ja põhjalainete» puhul)?

Kuid kirjutatud on: arvustage teost, mis on, mitte seda, mis oleks võinud olla või pidanud olema. Missugused on «Vihavalla» kui seiklusjutu kirjanduslikud voorused ja puudused?

Nagu juba öeldud, puudub terviklikkus ülesehitusest alates. Proloogiks nimetatud leheküljed ei ole ju õieti proloog, vaid raamjutustuse rakendusosa, kus räägitakse vana käsikirja leidmisest ja tõlkimisest. Kirja on see pandud niisuguse pillava üksikasjalikkusega, nagu algaks nimelt siit väga ulatusliku arendusega omaette teos. «Epiloogi» vajalikkust põhjendab aga küll ainult autori suur armastus süžeelise sigrimigri vastu. Irdosaks jäävad Islandi saagad.

Lihtsameelselt põnevust ja veristki mehisust harrastav noorem kirjandushuviline võib karussellitava sündmustikuga kaasa minna. Mis jääb vähegi nõudlikuma lugeja jaoks? Peategelane kui karakter jääb hõredaks, teistest asjaosalistest kõnelemata. Inimeste sisemine elu, nende tegevuse tõhusam motiveerimine on kirjanikku vähe huvitanud. Paneme tähele kas või ainult seda, kui põgusalt on üle libisetud XIV sajandi eestlase elutunnetuse usundlikust küljest. Kirjaniku seisukoht näib olevat küllalt selge: religioossetel kujutlustel oli tolleaegsete eestlaste maailmapildis ja elupraktikas peaaegu et ainult kombetäitmise tähendus. Et niisugune vaateviis veenaks või tõsisemalt suhtuma paneks, tulnuks kirjanikul minna sügavamale inimestesse ja ajastusse.

Raamatus on leidlikke ja lubavaid motiive. Meenutame kas või Vihavalla salapärase südamesõbra Atterdagi lemmikütlust, mis varieeruvas tähenduses käib optimistliku refrääninа läbi sündmuste: homme on taas päev! Teos on kavandatud «vana mehe noorte mõtetena». inimese tagasivaatena oma kogemusrikkale elukäigule. «Autobiograafiline» vaatenurk võimaldaks ja eeldaks siiski enamat, kõigepealt inimlikult sügavamat, targemat ja erutavamat sissevaadet jutustaja enda isikusse. Mõjusalt ja eepiliselt kõlab raamatu värssmoto, millele hiljem antakse ruunikirjaline päritolu. Selle rikka motiivistu vastukajasid teose mõttelises arenduses aga ei leia.

Ajastulist stilisatsiooni Vihavalla käsikirjas ei ole, ei ole kuigivõrd alust arvata, et autor oleks seda taotlenudki. Kõlavärvi kipub raamatule andma romantitseva häälestusega sõnakujundlikkus, millel aga puudub alus Vihavalla karakteris: «Taevale laotatud tähetikandiline vaip meelitas mu pilgu vastupandamatult enda poole nagu põhjakaar kompassinõela otsa.» Ja samas natuke edasi (lk. 314): «Mitte ainult tähetarku ja ulgumeredel sõitjaid ei tõmba öötaeva sinkjasmust helmekirja samet.»

Ajaloolise romaani kui žanriga seotud probleemistik muutub eesti kirjanduses ilmselt aktuaalseks. Jaan Krossi Rüssowiromaani esimene kõide on seda väärt, et teost vaadelda ka eesti ajaloolise romaani taustal, traditsioonide ja senise kogemuse valgusel.

Ü. Tonts

[1] Arvustuse trükkitoimetamise ajal ongi selgunud, et H. Sergo teos sisaldab tekstilõike ja süžeemotiive, millest liiga ohtlikult paistavad läbi mitmed kohad F. Bengtssoni raamatust «Röde Orm».

SISSEJUHATUS MAAILMAKIRJANDUSSE

K. Leht, O. Ojamaa. Väliskirjandus. Õpik keskkoolile. 4., täiendatud trükk. Kirjastus «Valgus», Tallinn, 1970. 376 lk. Hind 40 kop.

Keskkooli ülesanne on ette valmistada mitmekülgselt haritud inimesi. Noorte lugemisindu ergutades püüab kool samal ajal süstematiseerida kirjanduslikke teadmisi ning soodustada mitme maa ja eri aegade kirjanduse peajoonte tundmaõppimist. See tähendab eelduste loomist ilukirjanduse lugemiseks kirjandusalaste teadmiste saatel, oma maa teoste mõistmiseks ja kirjanduslike nähtuste hindamiseks seoses teiste maade oleviku ja mineviku kirjandusega, samuti kirjanduslike ideede rändamise ja kodunemise mõistmiseks. Sel teel kujundatakse ka arusaamist kirjanduslike vormide tekkimisest ja arengust, kirjanduslike ainete ja stiilide vahelduvusest.

Kõnesolev õpik pakub ülevaate Euroopa kirjanduse ajaloost, alates antiiksest Kreekast ning jõudes meie päevadeni; andmeid lisatakse ka viimase sajandi kahest Ameerikast. Ajalooliste näidetega on valgustatud barokki, klassitsismi, romantismi, realismi ja teisigi levinud voole.

Võrdlemisi konkreetselt on käsitletud vanakreeka kirjandust; peale eepose ja draama on tähtis koht antud lüürikale. Renessansi käsitluse keskkohas on loomulikult Shakespeare. Baroki sissetoomisega

uues trükis on õnnestunud hispaania draama suurmeistrite Lope de Vega ja Calderóni käsitlus. Klassitsismi lähendatakse Molière'i abiga. Kuid Schilleri ja Goethe paigutamine valgustuskirjandusse on veidi tinglik: nad kuuluvad vaieldamatult sellesse ajajärku, ise päris valgustuskirjanikud olemata. Romantism on hästi iseloomustatud Byroni, Shelley, Walter Scotti, Chateaubriand'i, Victor Hugo, Mickiewiczi ja Petőfi koosesitamisega. Romantismi lühike iseloomustus on selge ja hõlmab voolu tähtsaimad jooned — on ju teada, kui erinev on eri maade romantism, kui palju eri varjundeid on romantismi esindavail kirjanikel. Realismi toob lugejale eriti lähedale Heine ja Kivi käsitlus. Käesolevas mahus on raske nõuda realismi ja romantismi elementide põimumise esitust (näiteks Stendhal, Balzac, Flaubert, Heine). Õieti võiks ka naturalism kui koolkond kuuluda realismi peatükki — Zola on igatahes hästi esitatud. Veidi nõrgem on dekadentsi, uusromantismi ja estetismi märksõnade esitamine, rahuldav on aga sümbolismi napisõnaline selgitus ja tabav impressionismile pühendatud lõik: «Kirjanduses ei moodustanud impressionism mingit kindlat koolkonda, vaid pigem stiili, kirjandusliku tehnika, mis nagu naturalismgi sai alguse vendade Goncourt'ide loomingus» (lk. 242). Sellist käsitust võiksid tähele panna ka kutselised kirjanduseuurijad. Samuti võiks eeskujuks olla märkus: «Realism võtab kriitiliselt omaks uusimate voolude (naturalism, impressionism) ja ka teaduste (psühhoanalüüs, sotsioloogia) meetodeid ja kunstivõtteid, mis toob endaga kaasa proosakirjanduse arenemise väga mitmes suunas» (lk. 251).

Käesoleva sajandi proosa on lähedale toodud Galsworthy, Romain Rolland'i ja Jack Londoni käsitluse ning paljude nimedega. Draamast on lähemalt esitatud Ibsen, Shaw, Gerhart Hauptmann ja eriti õnnestunult Brecht. Üldiselt hästi ja mitmekülgselt on esindatud luule. Siin on Baudelaire, Verhaeren, Whitman, Becher, on antud lisaks nimesid eriti hispaaniakeelsest luulest.

Vanakreeka luulet on esitatud tekstis. Lisas on rooma luulet (Catullus, Horatius, Ovidius), näiteid Petrarca ja Shakespeare'i sonettidest ja nii edasi kuni Éluard'i, García Lorca, Guilléni ja Pablo Neruda tõlgeteni. Tõlked on head ja nende varal on võimalik mõnigi kord tabada originaali eriomadusi. Mainiksin Petrarca soneti tõlget A. Kaalepilt, kus raskemat teed minnes on kasutatud ainuüksi naisriime, mistõttu sonett ka riimide poolest mõjub ehtsa itaalia sonetina.

Teretulnud on ülevaatesse ja teksti mittekuuluvaid teatmeid sisaldav autorite ja teoste register. Muide näeme sellest, et sootuks on välja jäetud nii rohkesti tõlgitud kirjanikud kui Aragon, Elsa Triolet ja Laxness (autorid kinnitavad, mitte nende tahtel). Vastava autori tahtel näib puuduvat Kafka, uue kirjanduse suuri nimesid. Isikunimede registrisse poetatud bibliograafia peab silmas ainult viimaste aastate tõlkeid. Tahtnuks näha tekstis mainitud autorite tõlgete täielikku bibliograafiat: see võimaldaks ka varasemate tõlgete leidmist raamatukogudest, ja mis veelgi tähtsam, annaks mingi selguse teatava kirjaniku teest eesti lugeja juurde. Paraku küll, sel astmel võiks olla silmas peetud ainult raamatukujuline tõlge.

Õpiku suureks väärtuseks tuleb pidada selguse ja ülevaatlikkuse kõrval seoste näitamist eri maade kirjanduse arengus ja mingil määral ka osutamist väliskirjanduse ühe või teise joone viljakale esinemisele eesti kirjanduses. On tehtud katset võrdleva meetodi rakendamiseks, mis aine episoodilisuse tõttu ei ole küll veel piisava järjekindlusega teostatud. On tähelepanu juhitud väliskirjanduse eesti tõlgetele ja tõlkijaile. See kõik aitab raamatu tarvitajail leida lühimat teed tutvustatavate kirjanike juurde. Hindavate arvamuste osas kordub ehk liiga sagedasti Gorki nimi — monotoonsust ei vabanda ka head nimed.

K. Leht ja O. Ojamaa on teinud oma töö suure vastutustundega. Autorid peavad lugu oma lugejaskonnast, teavad, et õpilased esitavad õpiku autorile suuri nõudeid, et nad vihkavad tõmpust ja naeravad naiivsust. Respekt lugeja vastu avaldub faktide ja väljenduste täpsuses ning maitses. «Väliskirjanduse» osa meie üldise kirjandusliku hariduse süvendamises on ilmne.

N. Andresen

ÕNNESTUNUD KEELEKÄSIRAAMAT

Suomen kielen käsikirja. Toimittanut Osmo Ikola. Weilin + Göös, Helsinki, 1968. 540 lk.

Soomes on viimastel aastatel hakanud üha sagedamini ilmuma ülevaatlikke raamatuseeriaid, mis teaduslikkusest maha tingimata on mõeldud kasutamiseks laiale üldsusele. Väljaandmismõtte algatajaiks on tavaliselt kirjastused. Ka mahukas «Soome keele käsiraamat» on sündinud sel teel, olles Weilini + Göösi kirjastuse

«Suomi-raamatukogu» järjekordne kõide. Mainitud sarjast on juba varem ilmunud rikkaliku pildimaterjaliga illustreeritud «Soome ajalugu» ja «Kirik Soomes»; koostamisel on soome kirjanduse ajaloo ülevaade.

«Soome keele käsiraamatu» kaante vahele on peale tavalise grammatikakäsitluse ja stiiliõpetuse koondatud mitmesuguste sõnastike või sõnaloetelude, registrite, keeleajaloo ning murrete ülevaate jm. näol kõik oluline, mida keeletarvitajal võib vaja minna. Raamatu eri osade autoreiks on tuntud teadlased või soome keele õpetajad: A. Alhoniemi, O. Ikola (ühtlasi toimetaja), E. Itkonen, M. Rapola, P. Rintala ja K. Visakanto.

Käsitletav suureformaadiline teos algab E. Itkoneni kirjutisega «Soome sugu rahvaste eelajalugu». Selles vaadeldakse lühidalt uurali rahvaste algkodu ning keelkonna sündi ja heidetakse pilk eri perioodidesse ulatuvale soome keele kultuurisõnavarale. Kuigi akad. E. Itkoneni sulest tulnud osa on lugejaile enam-vähem samal kujul tuttav kahest varasemastki väljaandest («Oma maa» I ja «Tietolipas» nr. 20), pakub sellega tutvumine jätkuvat huvi.

Prof. O. Ikola kirjutatud on peatükk «Soome keele ajalugu». Autor jagab soome keele arengu nelja perioodi: varajane soome keel (umbes aastani 1540), vana soome keel (umbes 1540—1820), varajane nüüdissoome keel (umbes 1820—1870) ja nüüdissoome keel (alates umbes 1870. aastast).

Prof. M. Rapola kirjutis «Soome murded» on varem ilmunud «Oma maas» (nr. VII. Porvoo, 1960). Selles esitatakse soome seitsme peamurde tüüpilised häälikulised iseärasused. Peatüki lõpus olevad murdenäited on pärit P. Virtaranta ja P. Soutkari koostatud tekstikogust «Näiteid soome murdeist». Vastuväiteid põhjustab teooria, mille kohaselt hämelased pärineksid Kirde-Eestist ja Narva jõe ümbrusest. Morfoloogilised kriteeriumid ei jäta kahtlust, et häme hõim, kes Loode-Eestist ja põhjaranniku lääneosast siirdus pärastiste põhjaeestlaste survel üle lahe, kuulub läänemeresoomlaste vanimate rühmituste hulka (lähemalt SFU 1970, nr. 2, lk. 150 jj.).

A. Alhoniemi käsitleb peatükis «Soome kirjakeele iseloomulikud jooned» häälikuid ja nende ühendeid, käänamist-pööramist, vormiõpetuse kategooriaid, väljenduspikkust, käänete ning ainsuse ja mitmuse tarvitamist, kongruentsi ning eituse väljendusvõimalusi. Soome keeles on küllaltki palju diftonge (18), aga vähe konsonante (13).

Soome keele käänete arvuks esitatakse 15, kuid lk. 95 leiduvas käänete tabelis opereeritakse 14 käändega, sest akusatiiv on otstarbekalt liidetud genitiiviga (*genetiivi-akkusatiivi*). See viieveeruline tabel üritab soome keele käändeid liigitada süntaktiliste ja semantiliste tunnuste alusel. Elatiiv tuleb seejuures esile kaks korda: kohakäänete ja predikatiivadverbiaalina tarvitatavate käänete veerus (viimases küll sulgudesse pandud). Ebajärjekindlust on selles, et siinne tabel essiivi, translatiivi ja partitiivi kohakäänete hulka ei arva, kuid O. Ikola kirjutatud osas (lk. 138) õeldakse vormid *rannempana*, *rannempaa*, *rannemmaksi* jt. sõnaselgelt kohakäändeis (*paikallissijoissa*) olevaiks.

On toodud näiteid soome keele väljendusvõimaluste sünteetilisuse kohta (*käydäksesi* 'käimaks, selleks et sa käiksid') ja märgitud, et sufiksite rohkus teeb uute sõnade loomise kergeks, ent toob kaasa tautofooniaohu. Näitelause «Tämä passiivimuotoinen taivutusmuoto on tosin muodollisesti oikein muodostettu muoduste» [kramplik tõlge: «See passiivikujuline (-vormiline) muutevorm on vormiliselt tõesti õigesti moodustatud (vormitud) vorm»] meenutab, et enam-vähem samasuguste raskustega tuleb võidelda ka eesti keelel.

Arvsõnalise aluse puhul on soomlastel hea juhis, millest tasuks meilgi reeglistamisel eeskuju võtta: mitmuslik õeldis viitab määratud, ainsuslik õeldis aga ebamäärasele subjektile, näit. «Viis organisatsiooni esindajat [s. o. kõik esindajad] hääletasid» ja «Viis organisatsiooni esindajat [üldarvust] hääletas».

Käsiraamatu kandvaim peatükk on O. Ikola kirjutatud paarisajalehekülje line ülevaade soome keeleõpetusest ja õigekirjutusest. Alustatakse traditsioonilise häälikuõpetusega, millele järgnevad sõnaõpetus (morfoloogia ja derivatsioon), õigekirjutus- ja lauseõpetus. Eriti viimase käsitlusviis on varasemaist mõneti erinev, sest käänete ja mooduste funktsiooni analüüs on viidud sõnaõpetusse. Esituslaadi ja reeglite selgust tuleb üha esile tuua. Lisaks varasemas arvustuses (SFU nr. 2) õeldule võiks selle osa kohta veel märkida, et murdarvsõnade tunnus on jäänud selgesti esitamata, kuigi näiteks vormide *sadannes* 'sajandik' ja *sadas* 'sajas' puhul pole murd- ja järgarvude segiajamine mingi haruldus. Pronoomenite deklinatsiooni üksikasjalikum käsitlus käänamistabeli vm. näol oleks samuti asjale kasuks tulnud, sest *joku*-pronoomeni pikemad kujud ajavad vahel soomlaselgi keele sõlme, nagu selgub humoorikast näitest *jotkujakutkuja*, mille keegi õpilane olevat oodatava mitmuse partitiivi *joitakuita* asemel moodustanud (lk. 147). On jäänud käsitlemata interrogatiivpronoomenite *kumpi* ja *kumpainen* 'kumb' küllaltki sageli esinevad väärkujud *kumpiko*, *kumpainenko*. Seevastu sõnakujude *etteikö* ja *vaiko* tarvitamine mõistetakse karmilt hukka. Mõnikord

puudub vajalik näitelause, nagu küsiva konjunktsiooni *tokko* puhul (lk. 173).

Käsiraamatus rõhutatakse mitmel pool, et näitestik on kooskõlas «Nykysuomen sanakirja» materjalidega. Lk. 112 leiduva paradigma *halkaisen : halkaista* või *halaista* puhul on esitusviis pisut ebatäpne ja tekib kahtlus, kas kooloni tarvitamine (paradigma märgina?) on siin õigustatud, sest NS-is defektiivse *halaist/a*[24] puhul ju astmevaheldust ei konstateerita (sellest sõnast on kasutusel ainult konsonanttüvelised vormid). *aise*-tüübi ainsa astmevaheldusliku verbina esitatakse tavaliselt *rangaista : rankaisen* 'karistada' (näit. E. A. Saarimaa, Kielenopas. 1967, lk. 23). Vormide *etsijä* 'otsija' ja *etsiä* 'otsida' kohta märgitakse, et nende häältamises polevat harilikult vahet. Jääb selgusetuks, kas selline häältamisviis on soovitav või mitte.

Sise- ja väliskohakäänete tarvitamise kohta antakse üksikasjalikke juhtnööre; need ulatuvad muude hulgas käsitlema ka sõidukeid (*autolla — autossa*, viimane piiritletum). Huvitav oleks olnud kuulda autori arvamust ka tüübi *lääkärissä — lääkärillä* 'arsti juures' kohta.

Eesti keelega võrreldes on piiratum soome komitatiivi tarvitamine (kasutatakse piiratult ainult verbi laiendina), näiteks ei tohi öelda *Pekka tulee Heikkeineen* 'Pekka tuleb Heikkiga' (õige on *Pekka ja Heikki tulevat*). Et komitatiiv ei või soome keeles olla noomeni laiendiks, pole kohane moodustada rootsi jt. keelte eeskujul lauset *Johtaja N. N. paksuine vatsoineen saapui* 'Juhataja N. N. oma suure kõhuga saabus', sest õigekeelsuse järgi on siin sisuliselt tegemist kahe alusega: 'Juhataja N. N. ja (eraldi) tema suur kõht saabusid'. Keel otsib siiski sellisest piiratusseisundist väljapääsu, püüdes muide luua mitmusetüvelise vormi kõrvale ainsusetüvelist. Komitatiivi lõpuks on antud *-ine* (lk. 131), kuigi seni on selleks harjutud pidama ainult *ne*-d (vrd. näit. E. N. Setälä jt., Suomen kielen oppikirja. Helsinki, 1965, lk. 60). Kui teiste käänete puhul on üldiselt märgitud, kas käändelõpp liitub vokaal- või konsonanttüvele, siis *-ine* korral seda ilmselt teha ei saagi, sest osa sõnu väänduks automaatselt konsonanttüvelisteks (näit. *kaikk/ine koir/ineen* 'kõigi oma koertega'), kuigi nad seda sisuliselt ei ole.

Eestlase pilguga vaadates näivad mõned vigaseks peetud vormid (*ainoakaan* pro *ei ainoakaan* 'ei ükski' jt.) end oma lühidusega ja otstarbekusega pikapeale läbi suruvat. Mõnes õigekeelsuse üksikküsimuses paistab soomlastel puuduvat üksmeel. O. Ikola soovitab ütlust *Kello on jo yli viisi* 'Kell on juba üle viie' (lk. 170), kuid E. A. Saarimaa arvates on sellest parem genitiivne tüüp *yli viiden* (Kielenopas, lk. 257).

Verbide refleksiivvormide tarvitamist «Kalevala» moodi peab O. Ikola luksuseks. Ainsuse 3. pöörde lõpp *-(i)kse(n)* liituvat olevikus nõrgale astmele, lihtminevikus *ihe(n)*-kujul aga tugevale astmele (lk. 167). Kui võrrelda omavahel näitevorme *käänteleikse, pysytteleikse* ja *kääntelihe(n), pysyttelihe(n)*, siis esitatud reegel nende puhul nagu paika ei peaks. Pilt saaks selgem, kui tehtaks juttu ka refleksiivseist infinitiividest *käänteleidä, käänteleitä* 'end pöörata' jt. Selgub, et mõnedes sõnatüüpides on just *iksen*-lõpu ees võimalik ka tugev aste, mida muide NS-is O. Ikola esitusest erinevalt lubatakse paralleelvormina ka *heit(t)äidä*-verbist: *heitäiksen* ~ *heittäiksen* 'heidab end'.

Järgmine peatükk «Stiiliõpetuse alused» on P. Rintalalt. Stiiliõpetus on alati olulise osana kuulunud soome keele grammatikaisse. Veerandsajal leheküljel antakse põgus ülevaade stiililiikidest (kõne- ja kirjakeel, luule- ja proosastiil, proosastiili varjundid). Eraldi käsitletakse stiili seisukohalt sõnaliike, üldistamist, näitestamist ja mitmeid lausetüüpe.

Uudne ja omapärane on proosastiili varjundite detailsem esitus, kusjuures tuuakse eraldi esile kiriku- ja «Kalevala» keele, peostiili (kõrgstiili) ning kõnekeele osatähtsus soome proosakirjanduses. Hea stiili tunnuseks peetakse lühidust ja sisukust. Prantslaste arvates elavat stiil ohvreist. Õpetlik on tsitaat noore Goethe kirjast oma õele: «Et mul pole aega kirjutada sulle lühikest kirja, pead leppima pikaga.»

K. Visakanto jagab kümmekonnal leheküljel lugejale tarkust trükitoodete valmistamise kohta alates käsikirja vormistamisest. Peatutakse ladumisel ja korrektuuri lugemisel, vaadeldakse trükkimisviise, illustratsioonide kasutamist ning seletatakse tähtsamaid polügraafia termineid.

Edasi järgneb ligi sajal leheküljel kaks registrit keele- ja stiiliõpetuse terminite ning kohanimede kohta, mis mõlemad (nagu ka käsiraamatu lõpposas paiknev keeleteadusliku kirjanduse annoteeritud loetelu) on O. Ikola koostatud. Edasi tuleb A. Alhoniemi võõrsõnastik, soome tava järgi nimetatud haridus- või kultuurisõnastikuks (*sivistyssanasto*). Paralleelvõimaluste korral on siin püütud anda mõlemad sõnakujud, näit. *sekundaari(nen)* ~ *sekundääri(nen)*, samuti *klassi(lli)nen, loogi(lli)nen* jt. Deklineerimise hõlbustamiseks kasutatakse tärni, mis peab osutama võõrsõna eesvokaalsele käändelõpule, näit. sõna *antisemiitti** adessiiv on *antisemiitillä*. Sõnaartikkel lõpeb tavaliselt etümoloogilise viitega, mille puhul pole erilist ammendatust taotletud.

Soome omade sõnade päritolu valgustab E. Itkonen lühikeses etümoloogia-

sõnastikus. Umbes 30 leheküljel peatutakse tähtsamail kultuuriloolisil termineil. Sõnastik toetub mõistagi suure «Soome keele etümoloogiasõnaraamatu» juba ilmunud köiteile või koostamisel olevate osade materjalile.

Lühendite loetellu on O. Ikola võtnud peamised soome keeles kasutatavad lühendid koos seletustega. Käsiraamatusisesed lühendid on lülitatud samasse ning on kirja abil eraldatud. Sõnade lühendamise põhimõtteist on juttu keeleõpetusosas. On küsitav, kas nii seal (lk. 257) kui ka lühendite loetelus on otstarbekas esitada keeletarvitusest taandunud kahendatud konsonandiga vorme *ss.* (= *sivut*, *sivuilla* 'leheküljed, lehekülgedel'), *vv.* (= *vuosina* 'aastail') jt., mida muide ka E. A. Saarimaa «Kielenopas» (1967) enam lühendite hulgas (lk. 116 jj.) ei maini, sest *s.*, *v.* jt. tähendavad ühtviisi nii ainsust kui mitmust. Sedasama toonitab raamatus «Asiasuomen opas» (1969, lk. 101) viimati ka P. Pulkkinen.

Väärib rõhutamist, et trükitehniliselt on «Soome keele käsiraamat» kõrgel tasemel (nägus ja keelevigadeta ladu heakvaliteedilisel paberil). Lugemisel on silma torganud ainult mõni katkine täht.

Ühtekokku aga on «Soome keele käsiraamat» igati õnnestunud ja ajakohane teos. Rikkaliku ja mitmetahulise faktmaterjali kõrval rulluvad lugeja silme ees lahti ka soome keele arengutendentsid — hiljaaegu toimunud või toimumas olevad nihked ning muudatused õigekirjanormides. Keele- ja stiiliõpetusele lisatud sõnastikud, registrid jm. ülevaated on eeskuju vääriv sünteesivorm, millele meiegi keelerahval ja kirjastustel tasuks mahukamate teoste kavandamisel mõelda.

P. Alvre

Lugeja kiri «objekti» asjus

Et sõnade tähendus võib aja jooksul muutuda, on teada. Kui meil veel selle sajandi algul kõneldi *magusast haisust*, siis nüüd pole niisugune väljend enam võimalik. Viimaste aastate jooksul on *objekt* saanud uue tähendusvarjundi, mida tal varem ei olnud. Ehitusplatside äärde on pandud sildid: «Võõrastel *objekti* territooriumil viibimine keelatud.» Majavalitsustes kõneldakse ikka «objektidest»: kui inseneri või majavalitsejat ei ole kohal, öeldakse, et ta on läinud «objektile» või viibib «objektil». Ka remondikontorid kõnelevad ainult «objektidest», mis neil käes remontida on. Samuti on lugu ehituskontoritega, kes ehitavad nende endi sõnade kohaselt «objekte». Sõnaraamatu järgi on «objekti» tähendus teada. Tegu ei ole käesoleval juhul mingite üldiste objektidega, vaid päris kindlakujuliste esemetega, mida nimetatakse hooneteks, majadeks, elamuteks. Kõik need kõnesolevad asutused ei tegele näiteks autode või laevadega, vaid ainult hoonetega. Ka majavalitsusi nimetatakse ikka majavalitsusteks, mitte objektivalitsusteks, ehitus- ja remondikontoreid pole samuti veel objektikontoriteks nimetatud. Ka inimesed elavad ikka veel majades, elamutes, mitte objektides. Õnneks!

E. Oissar

Toimetusel jääb lisada, et tolle sõnadega tähtsaks puhutud «objekti territooriumi» loomulik nimetus on **ehitusplats.** Teiseks, eestikeelse terminoloogia areng on viimas *ehituse* ja *ehitise* sisulisele eristamisele: *ehitis* on valmisehitatud hoone vm., kuna *ehitus* tähendab asjaomast toimingut, ehitamist, samuti kohta, kus ehitamine parajasti käimas. Seega saab eesti keeles öelda: «Insener läks *ehitusplatsile*» või «Juhataja viibis kogu päeva *ehitusel*». Kas sõnakõlks *objektil olema* tähendab ka midagi muud kui 'ringi kolama', pole seni korda läinud kindlaks teha.

Enn Vaigur 60

25. detsembril jätab 60 aastat seljataha Enn Vaigur, kellelt eesti teatrisõber on 35 aasta jooksul näinud mängitavat ümmarguselt 30 näidendit.

Näitekirjanik sündis Padisel (endises Kloostri vallas) Aruvälja talu lasterikkas peres. Kitside põldude tõttu ei õnnestunud haridusjanulisel noorukil saada täielikku keskharidust. Vaimuvajadusi pidid rahuldama valla raamatukogu ja kohalik näitemängutrupp. Viimasega kasvas Heinrich Lilienberg (kes 1935. a. oma nime Enn Vaiguriks muutis) maastmadalast kokku. Kui ta oli Tallinnas maanäitejuhtide kursustel omandanud lavakunsti algmõisted, sai temast omakandi näitemängu-entusiast. Tihtipeale võinuks Padise kandi peokuulutus välja näha järgmiselt: autor Enn Vaigur, lavastaja Enn Vaigur, peaosaline Enn Vaigur, dekoraator Enn Vaigur. Seda kõike talutöö kõrvalt, näpistamisi. 1938. a. asus «Kraavihallide», «Potilille ja karusambla» jt. näidendite autor elama Tallinna, et proovida esimest korda vabakutselise põlve. Eesti Haridusliidu vahendusel jätkas ta samal ajal siinseal isetegevuslaste peres lavastajatööd.

Sõda, evakueerumine, teatritegemine Jaroslavli kunstiansamblites Paul Pinna abina... 1956. aastast peale hakkas Enn Vaigurilt taas ilmuma uusi teoseid ning taas mängiti neid laialdaselt maalavadel, harvemini ka kutselistes teatrites. Kirjanik elab Türil, eemal suuremast siginast-saginast, kirjutab algupärandeid ja varustab teatreid ka tõlgetega (A. Arbuzovi «Taaskohtumine noorusega», M. Zarudnõi «Õnnejaht», A. Steini «Kiiduavaldused», M. Baidžijevi «Duell» jt.). 1964. aastast kuulub Enn Vaigur Eesti NSV Kirjanike Liitu. Tagasihoidliku tööka inimesena ei lausu ta naljalt sõnakestki oma teoksil olevate näidendite, veel vähem kavatsuste kohta.

1935. a., kui Enn Vaigurilt ilmus «Kraavihallid», andsid väikelavade repertuaarile ilme B. Kangermanni, T. Braksi, E. Ellori jt., aga ka H. Raudsepa, A. Kitzbergi ning O. Lutsu rahvatükid. Päev otsa põldudel rahmeldanud publik ning näitlejagi nõudsid kõigepealt lõbusust, meelelahutuslikku. Isetegevuslikke lavakollektiive aga oli Eestis kaugelt üle tuhande ja nende repertuaarinälga ei suutnud miski kustutada. On selge, et kutseline teater sai oma repertuaarisse suhtuda hoopis nõudlikumalt. Seda üllatavam oli debütandile asjaolu, et «Kraavihallid» pääses ilmumisaastal peaaegu kõigile eesti kutselistelegi lavadele. Laulumäng (Voldemar Leemetsa muusikaga) viiest optimistlikust hulkurtöölisest tõi lavale värske puhangu. Võlusid noore autori vahenditus ja siirus, lopsakas dialoog, lõbusad meeleolupildid, särts, rahvalikult mõnusad karakterid. See kõik jättis kompositsioonivead ning karakterite mõnetise ebaloogilisuse varju. «Kraavihallide» menule valmistas osalt pinda T. Pakkala rahvatükk «Parvepoisid». «Kraavihallidesse» suhtuti kui o m a «Parvepoistesse», mille nakatavat eeskuju autor isegi võis hiljem märgata. Arvustus (H. Raudsepp, E. Tammlaan, A. Särev, A. Adson jt.) võttis teose vastu otse peasilitusega. Ollakse ühel meelel, et tükk on lavaline ning pakub häid mänguvõimalusi, ebakohtadest libisetakse avanseerivalt üle.

«Kraavihallidele» järgneb näidendeid üksteise järel: kuni 1940. aastani ilmub neid trükist kaheksa, peale selle mitu käsikirjalist, mida vähemalt autor ise on lavastanud. Esikteose menu ei saavutanud küll ükski. Suurtele lavadele läksid veel «Potilill ja karusammal», «Trump lamooriga», «Aadam ja Eeva» ning «Paradiis Põrgus» (viimast ning «Kraavihalle» on mängitud veel 1960-ndail aastailgi), väikelavadel oli aga head minekut kõigil. Kunstiliste õnnestumiste poolest jääb üldpilt kirjuks. Kummitavad kompositsiooni püdelus ning pelk olustikukujutus ilma sügavama analüüsita. Voorusteks on nagu esikteoseski sõnaosavus ja hea lavanõuete tundmine, karakterid on välja maalitud ergu ja vallatleva kunstnikupintsliga. Kogu varasema perioodi kõige terviklikumaks tükiks võib pidada «Paradiisi Põr-

gus». Näidend sisaldab ka Enn Vaiguri õnnestunuima karakteri — sportlaslik-poisiliku metsavahitütre Kati.

Enne sõda katsetas Enn Vaigur paar korda tõsisemaski žanris — draamas, kuid ilma tähelepandavamate tulemusteta. Erksa huumorimeelega autorile sobis olustiku pinnale jääv lõbus rahvatükk rohkem.

Samas laadis alustas ta ka 1956. a. «Õnneküttidega». Näidendi lavastas «Ugala» ja mängis seda üsna menukalt. Jäädes maaelu probleemide kujutamisel ajakajaliseks, loob autor pastelltoonides pildi tolleaegsest kolhoosist. «Ugala» kõrval sai näidend täistuule purjedesse isetegevuses, kus teda on mängitud umbes 70 laval. Seni viimane õhtut täitev komöödia «Igal oinal oma mihklipäev», mis ilmus 1964. a., sisaldab selgesti tuntavalt ka satiirivarjundeid. Teraviku otsa satuvad loosungihõikajad ning töö ümber käratsejad, pjedestaalile tõstetakse aus töötegija. Ka sellel tükil oli väikelavadel hea minek, teos on ilmunud vene ja leedu keeles ning seda on käsikirjast mängitud Lätis.

Nüüdsest peale aga saab Enn Vaigurist peamiselt draamakirjanik. 1959. a. jõudis «Ugala» lavale tema «Kaks abielu». Samal aastal mängis seda ka Klaipeda Draamateater, ja palju suurema menuga — 212 korda. Näidendis väljendub Enn Vaiguri protest sõja vastu, mis purustab perekondi. Saame taastada ehitised, panna põllud uue külvi alla, aga ei saa paigata poolitunud inimhingi. Aidata võib ainult aeg. Teos köidab tugeva pinge, veenvuse ja traagikaga. Mõnevõrra kipub kahjustama melodramaatilisus. Järgmist draamat «Päike, tuul ja teekäija», mis käsitleb noore inimese kasvatamist, pole eesti kutselised teatrid oma repertuaari võtnud, Klaipeda Draamateatris mängiti seda aga üle saja korra. Kasvatusliku mõtte poolest jääb draama tähelepanuväärseks, kunstilisest küljest on ta «Kahe abieluga» võrreldes sammuke tagasi.

1961. a. toob «Oma uks» kuuldemängude võistlusel Enn Vaigurile teise koha.

Kahes viimases ulatuslikumas draamas «Soolaleiva pidu» (1963) ja «Pidulik õhtusöök» (1969) heidab Enn Vaigur kriitilise pilgu tänapäeva uusrikaste ellu. Kas ainuüksi mammona kummardamine? Ühtede puhul jah, teiste puhul käib varanduse kogunemine elupikkuse töörabamisega iseendast kaasas. Selles, mis peab siis olema ideaal, kuidas elada õigesti, on autor kaasaküsija, mitte vastaja. «Pidulikku õhtusööki» peab A. Järv «Edasis» «Meie Repertuaari» parimaks teoseks. Sõnaosavuselt ning probleemiseade tabavuselt kuulub see 1969. aasta näitekirjanduses esimeste hulka.

Peale nimetatute on E. Vaigur avaldanud mitmeid lühinäidendeid, mida väikelavad sageli mängivad ja millest osa on tõlgitud ka vene ning leedu keelde.

Kirjastusel oleks aeg välja anda viljaka näitekirjaniku valikkogu.

Enn Vaigur, tugevat tervist, uusi oodatud esietendusi!

Priit Silla

Aliise Moora 70

4. detsembril jõudis 70. aastani Aliise Moora, kelle nimi on lahutamatult seotud sõjajärgse arenguetapiga eesti etnograafias.

A. Moora sündis Tallinnas, kus sai ka alg- ja keskhariduse. Aastail 1920—1927 õppis ta Tartu ülikoolis Eesti ja Põhjamaade ajalugu, arheoloogiat, etnograafiat ja eesti keelt. 1945—1952 aitas A. Moora teadusliku töötajana ning teadusliku sekretärina taasehitada Etnograafiamuuseumi, 1952. a. alates on ta töötanud Ajaloo Instituudis. Pikemat aega tegeles A. Moora rahvakultuuris avalduvate eesti-vene suhete selgitamisega. Selle tulemusena avaldas ta põhjaliku töö «Peipsimaa etnilisest ajaloost» (1964), mis hea näitena etnograafilise, asustusajaloolise, arheoloogilise ja keelelise materjali kompleksse kasutamise kohta on vajalikuks käsiraamatuks mitmel teadusalal, sealhulgas ka Ida-Eesti murrete ja kohanimede uurimisel. Samuti ei pääse keeleajaloolased ja murdeuurijad mööda A. Moora artiklitest «Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis» (1956) ning «Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest» (1960, kirjutatud koos abikaasa H. Mooraga). Ka on ta avaldanud sisukad ülevaated rahvakultuuri arenemisest «Eesti NSV ajaloo» I ja II köites (1955—1963) ning kaubanduse, rahvariiete, toidu, rahvakalendri ja -usundi kohta käivad osad raamatus «Abriss der estnischen Volkskunde» (1964). «Keele ja Kirjanduse» lugejate seisukohalt väärib eriti rõhutamist A. Moora sügav huvi keelelise materjali kui rahvakultuuri ajaloo ühe tähtsama allika vastu, mis teda alatasa on viinud KKI murdekogudesse.

Veerand sajandit oma elust on A. Moora pühendanud eesti etnograafiale ja saavutanud sel alal hinnatavaid tulemusi. Jääb vaid loota endise huvi ja innu jätkumist järgnevaiks aastaiks.

A. Viires

Emakeele Seltsis

Harutati süntaksisõlmi

4. oktoobril toimus Tartus ettekandekoosolek tänapäeva eesti keele süntaksi teemal. Esimesena sai sõna E. Nurm ettekandeks «Mõningaid lauseanalüüsi probleeme». Ettekanne käsitleski mitut küsimust, muu seas lauseid nagu «Lahin-

gus langes üle kümne sõduri», kus on raskusi aluse määramisega. Esineja tõi näiteid selle kohta, kuidas niisugused kaassõna (*alla, üle, ümber*) ja arvsõna ühendid, mis omakorda seostuvad nimisõnaga, võivad olla ka sihitiseks. Esineja seisukoht oli: kaassõnaühend on alus (või sihitis), nimisõna on täiend. E. Nurm soovitas kaaluda mõnedel juhtudel ka sõnade *palju* ja *muist* aluse sfääri võtmist — *ne sit regula sine exceptione.*

Teisena kõneles E. Riikoja täiendi ja määruse piirist. Kõne all olid substantiivi positsioonis ja funktsioonis olevate adjektiivide ja partitsiipide laiendid. Summeerides oma ettekandes toodud seisukohti ütles esineja, et on täielikult välistatav mõte pidada nimisõna funktsioonis kasutatud omadussõna või kesksõna kõiki laiendeid määrusteks; kaalumist ja selgitamist vajab võimalus pidada neid täienditeks või mitut eri liiki laienditeks.

Kolmas ettekanne, «Eesti sidesõnata liitlausest», oli K. Mihklalt. Esineja soovitas liitlauset, kus osalaused seostuvad omavahel ilma sidesõnata ja muude siduvate sõnadeta, nimetada ligistuslauseks. Järgnes pikem selle lausetüübi alaliikide selgitus. Näiteks kuuluksid ligistuslausete hulka muude seas ka saatelause koos otsese kõnega ja saatelause ühes mõtlemiskõnega. Läbirääkimistel jäi kõlama arvamus, et rinnastava ja alistava suhte kõrval kolmandat ei ole, ja kahtlus, kas ligistuslauset on otstarbekohane kõigisse eesti keele süntaksi käsitlustesse sisse tuua.

A. Ambus

Rahvaluulesektsioonis

24. IX rääkisid Kirjandusmuuseumi ja ülikooli esindajad ES-i rahvaluulesektsiooni koosolekul suvisest rahvaluulekogumisest. Kirjandusmuuseumi folkloristid käisid Viljandi, Paistu, Kõpu ja Suure-Jaani kihelkonnas, lühemat aega viibiti ka Karksis. Aruandjad E. Liiv ja I. Rüütel märkisid, et saadi isegi regivärsilist rahvalaulu (eriti Karksist ja Paistust). Õige rohkesti võis leida uuemat laulu ja muistendeid. Peale ekspeditsiooni tehti lühemaid kogumisretki (Võrru, Laevasse, Kambjasse, Setumaale jm.). Setumaal õnnestus lindistada muu hulgas haruldast setu meeste koori (Uusvada ümbrusest). Viljandi ekspeditsioonilt toodi kaasa ligikaudu 600 lk. teksti, 59 viisinoodistust ja üle 970 lindistatud pala. Kokku on Kirjandusmuuseumi fonoteek tänavu täienenud 1100 lindistuse võrra.

TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri korraldusel käis välitöödel 2 gruppi. Üliõpilane E. Viluoja rääkis 4-liikmelise grupi kogumismatkast Mihkli kihelkonda, kust saadi õige rohkesti kombestiku-alast materjali, muistendeid ja uuemat rahvalaulu. Üliõpilane M. Ots andis ülevaate Setu matkast, mis toimus U. Kolgi juhendusel. Käidi Saatse ümbruse külades (Tsütski, Perdaku, Põrste) ning koguti rohkesti regivärsilist ja uuemat rahvalaulu. Silmapaistvamad laulikud olid Ode Müürsepp ja Anna Hall Tsütski külast, Taarka Pull ja Lukerja Vainola Perdakust, Aleksandra Soolind ja Veera Pähnapuu Põrstest. Rohket materjali saadi just kõrvalistest küladest.

Huvitava reisi filmigrupi koosseisus Karjala ANSV-sse Kalevala rajooni tegi U. Kolk. Matk toimus juuli viimasel ja augusti esimesel nädalal. Filmiti karjala runolauljaid. 1953. a., kui U. Kolk esmakordselt kuulsail Kalevala-laulumail käis, võis veel kuulda kolme suurt runolaulikut (Tatjana Perttunen, Jouki Hämäläinen, Varvara Prohhorova), kellest nüüd elab üksnes V. Prohhorova, praegu üle 90 aasta vana. On esile kerkinud uusi laulikuid, kellest seitsmelt lindistati üle 50 laulu (kõikidest Kalevala-tsüklitest, samuti vanu pulmalaule). Saadi ka kaluriloitse ja uuemaid laule (viimaseid eriti 59-aastase Olga Lafjeva esituses). Sügavaima mulje jättis 94-aastane Kõykän Akka (Outi Lipkina), kellelt varem polnud laule üles kirjutatud. Eakas laulik oli väga õnnelik, et sai oma Kalevala-laule ette kanda. Rohkesti pillilugusid, samuti tantsu- ja ringilaule teadis Ivan Kondratjev (Ontrei Ivana). Töötati põhiliselt Kalevala (Uhtua) asulas ja Vuokkiniemi külas, käidi ka kuulsate runolaulikute Perttunenide kunagises kodupaigas Latvajärvil ning Kalmistusaarel, kuhu Arhippa ja Miihkali on maetud.

I. Sarv

VÄLISMAALT

Ungari leksikograafiast

Ungari XX sajandi esimese poole keeleteaduses kuulus peaaegu konkurentsitu võim võrdlev-ajaloolisele meetodile. Sünkroonset lingvistikat esindasid vaid üksikud murdeuurimused ja -sõnaraamatud.

Uuenenud, ümberorganiseeritud keeleteaduslikku tööd Ungaris on esmajoones suunanud vajadus rahuldada ühiskonna haridusjanu. Hiljem on tekkinud siiski ka juba «puhtast» meetoditaotlusest sündinud deskriptiivset laadi töid ja sõnaraamatuid.

Senises ungari leksikograafias võiksime eristada kolme suurt epohhi: 1) ladina-ungari ja ungari-ladina sõnaraamatute ajastu hilisel keskajal, 2) ungari keele sõnaraamatute ajastu ungari rahvuse väljakujunemise ajal XIX sajandil ja 3) nüüdisaeg.

Ungari leksikograafia seni suurimaks saavutuseks on «Ungari keele seletussõnaraamat» (A magyar nyelv értelmező szótára). Selle seitse köidet ilmusid aastatel 1959—1962 pika-

aegse ja suure töö tulemusena. Sõnaraamat koostati Ungari Teaduste Akadeemia Keeleteaduse Instituudis ja tema andis välja *Akadémiai Kiadó* Budapestis. See teos sai Ungaris imekiiresti populaarseks, haritlasringkondades on ta muutunud otsekui keelepiibliks. 1967. aastal ilmus ka teine trükk. Seletussõnaraamat sisaldab 58 323 iseseisvat sõnaartiklit. Viidete ja seletustega kokku leidub sõnaraamatus ligi 207 000 keeleinformatsiooniüksust. Lisaks on veel 115 000 tsitaati, enamasti ilukirjandusest. Lähemas tulevikus valmib seletussõnaraamatu üheköiteline illustreeritud variant laiemale tarvitajaskonnale.

Huvitaval kombel sünnitas see vahest eeskätt praktika vajadusi rahuldav sõnaraamat teise teose, mis annab vastuseid esmajoones abstraktsematele, lingvistilistele küsimustele. Nimelt on seletussõnaraamatu materjali põhjal valminud ungari keele pöördsõnastik (A magyar nyelv szóvégmutató szótára — Reverse-Alphabetized Dictionary of the Hungarian Language. Koostanud F. Papp. Budapest, 1969). Esialgu on see leksikon veel vähe tunginud teaduselu vereringesse, kuid tema iseloomu arvestades võib olla kindel, et pöördsõnastikust saab õige pea ungari lingvistide ja ungari keelega tegelevate üldkeeleteadlaste puudamatu käsiraamat.

Kui mitte arvestada tõlkesõnastikke, siis jäävad kahe maailmasõja vahelisest perioodist sõelale ainult murdesõnaraamatud. Nende koostamine käib praegugi. Kaks teost on ka juba ilmunud: Ormánysági sõnaraamat (Ormánysági szótár. Géza Kissi leksikograafilise pärandi alusel koostanud K. Keresztes. Budapest, 1952) ja S. Bálinti Szegedi sõnaraamat (Szegedi szótár. Budapest, 1957). Töö käib veel ühe uue murdesõnaraamatu kallal, mille jaoks võetakse materjali trükis ilmunud keeleteaduslikest, etnograafilistest ja muudestki väljaannetest, mida lingvist saab kasutada.

Kui sõnaraamatu mõistet käsitada laiemalt, siis tuleb märkida ka keeleatlasi. Seda liiki teostest on esinduslikem ungari keele murdeatlase I anne Ungari TA Keeleteaduse Instituudilt (A magyar nyelvjárások atlasza I. Koostanud L. Deme ja S. Imre. Budapest, 1968). Esimesele osale järgnevad veel viis, mida juba valmistatakse trükiks ette.

Ülemaalise ulatuse on võtnud kohanimede kogumine ja publitseerimine. Esimese pääsukesena ongi juba ilmunud Zala komitaadi kohanimed (vt. KK 1970, nr. 7, lk. 445 jj.). Toponüümika alalt on olemas veel üks väärtuslik, ka metoodilisest küljest väga silmapaistev teos: Gy. Györffy «Árpádi-aegse Ungari ajalooline geograafia» I (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza), millest on juba välja antud teinegi trükk ingliskeelse eessõnaga (Budapest, 1966). Rohkesti ilmub nii praktilisi kui ka teoreetilisi väljaandeid keele puhtuse, õigekeelsuse ja õigekirja vallast, osa neist ka sõnaraamatutena. 1954. a. avaldati «Ungari keele õigekirjareeglite» (A magyar helyesírás szabályai) kümnes, ümbertöötatud ja täiendatud trükk. See valmis tänapäeva õigekirjutusprintsiipide alusel ja me oleme veendunud, et ta võib pakkuda huvi ka rahvusvahelises ulatuses.

Sõjajärgses leksikograafilises töös on saavutuste kõrval ka olulisi puudusi. Need on tingitud siiski rohkem materiaalsetest põhjustest kui keeleteadlaste loidusest. Praegu pole veel olemas kirjanikusõnaraamatuid. Tulevik tõotab seda puudujääki peatselt korvata. Ilmumise lävel seisavad Sándor Petőfi ja Gyula Juhászi sõnaraamat ning loota on ka Attila József sõnaraamatut. Ka ungari keele sünonüümide sõnaraamat on valmimas. Kõige valusamalt annab end tunda aga ungari keele suure sõnaraamatu viibimine. Selle koostamistöö ajalukku toob ehk just tänavune aasta pöörde ja loodetavasti jõuab senine rikas materjalikogu peatselt sõnaraamatuvormi.

Soome-ugri keelte sõnaraamatute alalt tuleb esimesena nimetada D. R. Fokos-Fuchsi kaheköitelist, üle 20 000 sõna sisaldavat komi keele sõnaraamatut (Syrjänisches Wörterbuch. Budapest, 1959), mis on siiani kõige silmapaistvam soome-ugri keele sõnaraamat ungari autori sulest. Vähenõudlikum, kuid väga tarvilik on J. Juhászi kogutud ja trükiks ettevalmistatud, hiljem I. Erdélyi poolt trükki antud mokšamordva sõnastik (Moksamordvin szójegyzék. Budapest, 1961). Nende kahe sõnaraamatuga kahjuks piirdubki ungari autorite osa soome-ugri keelte sõnaraamatute väljaandmisel. Avaldamisväärset aga leiduks. Üht-teist on juba valmis või valmimas, muu hulgas B. Munkácsi mansi ja vadja keele sõnavarakogud, Ö. Beke monumentaalne mari keele sõnaraamat, A. Regulyhandi keele sõnaraamatu ümbertöötus, XVIII sajandi käsikirjalised mansi keele sõnastikud ja veel mitmed väiksema või suurema tähtsusega kogud. On rõõmustav, et viimastel aastatel on sellestki valdkonnast saanud siiski ilmuda kaks teost: K. Rédei väljaantud permi sõnaloend (Permjakisches Wörterverzeichnis aus dem Jahre 1833 auf Grund der Aufzeichnungen F. A. Wolegows von Károly Rédei. Budapest, 1968) ja G. Prokofjevi mälestusele pühendatud ilus selkupi sõnastik I. Erdélyilt (Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Budapest, 1969).

Etümoloogiasõnaraamatute hulgast väärivad erilist tähelepanu kaks ungari autorite teost. Esimene sisaldab ungari keele sõnavara seda kihistist, mis pä-

rineb soome-ugri ja ugri aluskeelest (A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. *A — Gy.* Peatoimetaja Gy. Lakó. Budapest, 1967). Sõnaraamatu järgmised osad on põhiliselt juba valmis, ehkki trükikorda seadmine nõuab veel aega ja tööd. Selle teose järje moodustab uurali etümoloogiasõnaraamat, mille kallale on juba Keeleteaduse Instituudi soome-ugri keelte osakonnas K. Rédei juhtimisel asutud. Teine ilmunuist on «Ungari keele ajaloo ja etümoloogia sõnaraamat» (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. *A — Gy.* Peatoimetaja L. Benkő. Budapest, 1967). See sisaldab ungari sõnavara kõiki kihte. Esimeses köites on 3517 sõnaartiklit. Selles sõnaraamatus on etümoloogiline ja ajalooline meetod ühendatud. Iga ungari sõna kohta antakse peale algkuju ka vahepealne arengutee ja koos sellega tähenduse muutumise ajalugu. Teose rikkalik ainestik ja bibliograafia väärivad eraldi märkimist, meetod võib-olla veelgi enam. Kui võib rääkida etnolingvistikast, psühholingvistikast jne., siis peaks end täiel määral õigustama ka uus distsipliin arheohistoriolingvistika, mis — nagu ka nimetus näitab — tegeleks keeleteaduse ja ajaloo piiriküsimustega. Kui selline meie pakutav teadusharu peaks tekkima, siis ungari keele ajaloo ja etümoloogia sõnaraamat saab esimest eeskuju anda.

Ungari sõnaraamatute koostamise plaanid on sünkroonse meetodi edu vili. See avaldab tagasimõju ka ajaloolisest vaatekohast lähtuvate tööde arengule. Käivad ettevalmistused ka uue ungari keeleajaloo sõnaraamatu koostamiseks.

Sõnaraamatu koostamine on raske töö. Paljud kohkuvad selle eest tagasi. Kuid eks pea needki tunnistama: sõnaraamat on üks keeleteaduse vundamente, sõltumatu ükskõik millisest moodsast või «igavesest» meetodist. Ungari lingvistid teevadki seepärast kõik, et siin nendele usaldatud ülesannet jõudumööda täita.

János Gulya

Ungarikeelsest käsikirjast tõlkinud **L. Veskis**

ESPERANTO

O «Heroldo de Esperanto» nr. 13 avaldas kirjutise suvisest Baltimaade esperantistide laagrist Kretingas, märkides arvukat eesti osavõtjaskonda. Pikemas artiklis käsitletakse juulikuus Tallinnas peetud esperantokursust pedagoogidele.

O Varssavi saatja andis augustikuus oma 5000. saate esperanto keeles.

O Taani esperantistide kongressil pidas kõne Taani kultuuriminister K. H. Petersen. Ta märkis, et esperanto vajab oma rahvusvahelisel tööpõllul rohkem ametlikku toetust ja peab veelgi tugevdama sõprussidemeid eri rahvustest üksikisikute vahel. Need sidemed on rahvusvahelise kultuuri oluline osa. Ta soovitas korraldada õppiva noorsoo maksuta matku vahetuse korras eri maade vahel.

O Esimene esperantokeelne raadiosaade Tallinnast läks eetrisse ööl vastu 24. septembrit kell 00.36 kuni 01.00. Esinesid Tallinna VK esperantosektsiooni sekretär J. Palu, juhatuse liige A. Vellner ja esperantoveteran H. Sepamaa. «Laine» ansambel esitas esperanto keeles kaks eesti laulu. Edasised saated on iga kuu eelviimasel laupäeval kell 00.05. Esinema on kutsutud P. Ariste, Hilda Dresen, muusikutest G. Ots, E. Aarne, M. Paemurru, P. Paemurru jt.

O Tallinna VK esperantosektsiooni noored pidasid 23. sept. oma aastakoosoleku. Senine esimees A. Kilk esitas aruande. Noorte peamine tegevus oli kohtumiste organiseerimine, sealhulgas P. Ariste, K. Reinsoo, Looduskaitse Seltsi ja Eesti Raadioga. Käidi Põltsamaal, Häädemeestel, Taevaskojas, Šiauliais; Viljandis avati puhkepark esperantonoorte kätetööna; isetegevuslik näitering esitas Viljandi suvelaagris katkendi «Tasujast» ja Kretingas omaloomingulise pala. Aastakoosolekul võeti vastu noorteringi «Hirundo» uus põhikiri ja valiti juhatus.

O Septembrikuu lõpuks saadud andmeil on esperanto keelt hakatud õppima fakultatiivse või koolivälise ainena 11 Eesti NSV koolis.

KEEL ja KIRJANDUS

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
JA
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU
A J A K I R I

1970

KOLMETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

TOIMETUSE KOLLEEGIUM: P. Ariste, V. Hallap, E. Jansen, O. Jõgi (peatoimetaja), A. Kask, E. Kindlam (vast. sekretär), R. Kull, E. Nirk, V. Pall, H. Peep, E. Pillesaar (kirjandusteaduse osak. toimetaja), E. Päll, H. Saari (keeleteaduse osak. toimetaja), J. Semper, Ü. Tedre, A. Vinkel.

H. Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II 6214. 1970.

SISUKORD

KEELETEADUS

Artiklid, lühikirjutised, publikatsioonid

Aavik, J. Eesti kirjakeele uusmoodustused . . . . . nr. 12 726
Alvre, P. Eesti ja sugulaskeelte mitmusetüübid . . . . . nr. 8 454
— Kitsaskohti Kreutzwaldi sõnaloomingu tõlgendamisel . . . . nr. 6 346
— «Tähe mõrsja» oletatavaist kohanimedest . . . . . nr. 3 161
Alvre, P., Lepp, A., Lepp-Kogerman, E. Vältigem suuri muudatusi . . nr. 7 428
Ariste, P. 200 aastat ühe Tartu mehe sünnist . . . . . nr. 8 499
Aul, J. Nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamisest anatoomia ja morfoloogia terminoloogias . . . . . nr 6 358
Congressus tertius internationalis Fennougristarum habitus est . . . . . nr. 10 — 614, nr. 11 673
Erelt, T. Sõnaraamatute sektor soovitab. 3. *piirdeteadus, piiriteadus, piirteadus?* . . . . . nr. 11 712
Erelt, T., Kull, R. *Quo vadit* eesti õigekeelsussõnaraamat. Sõnavalik, õigehääldus, õigekiri . . . . . nr. 2 — 79, nr. 3 147
Fennougristis mundi salutem dicimus . . . . . nr. 8 449
Hint, M. Veel kord eksistentsiaallausest, koondlausest ja aluse juurdemõtlemisest . . . . . nr. 7 423
Kaplinski, J. Arvsõnad ja keeleökonoomia . . . . . nr. 5 302
Karelson, R. Pilguga kirjakeele kartoteegis nr. 3 — 180, nr. 5 — 302, ... nr. 8 — 502, nr. 12 761
Kask, A. Elmar Muuk ja eesti kirjakeele normid . . . nr. 1 — 21, nr. 2 94
Kask, P. Terminite *omandus, omand, omandusõigus* ja *omandiõigus* tarvitamisest . . . . . nr. 7 433
Kull, R. *Quo vadit* eesti õigekeelsussõnaraamat. Sõnamoodustuse sihiseadeid . . . . . nr. 7 390
Laikivi, K. Neli nime . . . . . nr. 4 234
Lõtkin, V. Läänemeresoome laensõnad permi keeltes . . . . . nr. 8 467
Meriste, H. Lehemehemärkmikust. Deverbaalide invasioonist ja muudest tarbekeeleasjadest . . . . . nr. 3 179
— Loe ja imesta . . . . . nr. 9 576
— Pilk ajakirjanduskeelde 1969 . . . . . nr. 5 264
Murnikova, T. Vene murdeuurimine Eestis . . . . . nr. 12 745
Mutt, O. Keeleline vastuvõetavus ja selle uurimine . . . . . nr. 9 521
Oissar, E. Lugeja kiri «objekti» asjus . . . . . nr. 12 771
Peegel, J. Üks keelearheoloogiline killuke: *kabu* . . . . . nr. 11 671
Posti, L. Eesti *põlle* algupärast . . . . . nr. 8 470
Rannut, L. Keelelisi arutlusi V. I. Lenini «Filosoofiliste vihikute» najal nr. 4 216

Roos, E. Eesti keele toimkonna asutamine 1941. a. . . . . nr. 9 561
— Eesti keele toimkonna tegevus 1941. a. . . . . nr. 11 686
Saari, H. Johannes Aaviku vanemate noomenitüvede saatusi . . . nr. 12 713
Simm, J. Kohanimekoguja Võnnus . . . . . nr. 1 45
Sivers, F. Intonatsioonikandjaist lekseemidest . . . . . nr. 8 477
Smirnov, S. A. Vostokovi Eesti-päritolust . . . . . nr. 9 569
Zaicz, G. János Sajnovicsi «Demonstratio» 200-aastane. Teose vastuvõtust ja järelkajadest . . . . . nr. 8 498
Tiik, L. Kohanimesid Hiiumaalt. Emmaste . . . . . nr. 10 605
Tuldava, J. Informatsiooniteooria ja keeleteadus . . . . . nr. 6 329
Tõnisson, E. Muistsed liivlased ja Kuramaa liivlased . . . . . nr. 8 461
Uustalu, K. Eesti laene endisaegsete saksakeelsete kohanimede seas . nr. 5 280
Vals, H. Keeletoimetaja märkmikust. Kriipsud-triipsud ja muud nõksud nr. 2 111
Vassar, A. Esimese Tallinna piiskopi päritolust . . . . . nr. 1 30
Vihma, H. Kirjanikusõnastik . . . . . nr. 11 649
Õpik, E. Fjodor Tumanski ülestähendused isurite ja vadjalaste kohta XVIII sajandi lõpul . . . . . nr. 3 142

Arvustused

Alvre, P. Õnnestunud keelekäsiraamat (Suomen kielen käsikirja. Toimittanut Osmo Ikola) . . . . . nr. 12 768
Nuutinen, O. Uus soome keele õpik eestlastele (Paul Alvre. Soome keeleõpetuse reeglid) . . . . . nr. 8 512
Palmeos, P. Karjala sõnaraamatu esimene köide (Karjalan kielen sanakirja. Ensimmäinen osa. A — J) . . . . . nr. 1 52
— Uurimus soome keele tõlkelaenude kohta (Lauri Hakulinen. Suomen sanaston käännöslainoja) . . . . . nr. 8 515
Rage, S. Viimase viie aasta keeleteaduslikku kirjandust Lätis . . . nr. 10 641
Rajandi, H. Rattad ratastes (Fanny de Sivers. Analyse grammaticale de l'estonien parlé) nr. 8 509

Ringvaade

Ahven, E. Emakeele Seltsi sünnipäev . . . . . nr. 6 382
Ahven, H. Murdekeelepäevad . . . . . nr. 1 60
Ambus, A. Emakeele Seltsis. Harutati süntaksisõlmi . . . . . nr. 12 773
Emakeele Seltsis . . . . . nr. 2 128
Esperanto . . . . . nr. 2 — 128, nr. 3 — 192, nr. 5 — 320, . . . nr. 7 — 448, nr. 9 — 584, nr. 10 — 646, nr. 11 — 712, nr. 12 776
Gulya, J. Ungari leksikograafiast . . . . . nr. 12 774
Kaal, H. Emakeele Seltsis. Ettekandekoosolek . . . . . nr. 5 317
Kroonika . . . . . nr. 8 520
Laikivi, K. GGG aastaaruanne . . . . . nr. 2 127
— J. V. Veski päev . . . . . nr. 9 583
Must, M. KKI murdekogud 1969 . . . . . nr. 4 254
— Soome murdesõnaraamatu proovivihik . . . . . nr. 8 517
Mutt, O. Tänapäeva prantsuse keele levikust ja korraldamisest . . . nr. 1 64

Neetar, H. Dialektoloogid ja keeleajaloolased Tbilisis . . . . . nr. 3 190
— Murdevõistluse viljad . . . . . nr. 3 188
Pall, V. Ungari kohanimede raamatud . . . . . nr. 7 445
Saari, H. Emakeele Seltsis. Aastakoosolek . . . . . nr. 5 318
Tuldava, J. Väitekiri generatiivse semantika alait . . . . . nr. 9 582

KIRJANDUSTEADUS

Artiklid, publikatsioonid, materjalid, mälestused

Aaver, E. Väljaandetüüpidest eesti editsioonipraktikas . . . . . nr. 7 385
Andresen, N. August Sang kolmekümnendate aastate luules . . . . nr. 10 585
— Jaan Kross . . . . . nr. 2 77
Anvelt, L. Mart Lepiku juubeli puhul . . . . . nr. 11 698
— Zschokke «Goldmacherdorf'i» teest eesti lugejani. Fakte, oletusi, mõistatusi . . . . . nr. 12 729
Aule, E. Kluge ja Ströhmi raamatukaupluse ajaloost. 1. Firma asutaja Georg Arnold Eggers . . . . . nr. 1 41
— Kluge ja Ströhmi raamatukaupluse ajaloost. 2. Firma laiendaja Franz Ferdinand Kluge . . . . . nr. 3 163
Hurmevaara, A. Jooni karjala nüüdiskirjandusest . . . . . nr. 7 413
Issakov, S. Arhiivid E. Vildest ja Fr. Tuglasest . . . . . nr. 7 416
— Eesti-bulgaaria kirjandussuhete ajaloost . . . . . nr. 1 35
— Uusi andmeid Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemise kohta . . . nr. 5 289
Jermakov, F. Uuemast udmurdi kirjandusest . . . . . nr. 4 244
Kruus, H. Ajakirja «Vaba Sõna» toimetamas. Peatükk mälestusi 1915.—1916. aastast . . . . . nr. 5 295
Kruus, O. Juhan Sütiste elukaaslase pilgu kaudu . . . . . nr. 12 755
Kukli, E. Arnold Miller ja 35 kõidet Leninit . . . . . nr. 9 571
Kuusberg, P. Rudolf Sirge. Kõne leinatalitusel Poliitharidusmaja saalis 28. aug. 1970 . . . . . nr. 10 647
Laitinen, K. Aino Kalda varasema loomingu ühiskonnapilt . . . . nr. 11 655
Laosson, M. Fragmente vestlustest A. H. Tammsaarega . . . . . nr. 7 429
Lias, P. Kujutamisvõtteid A. Hindi «Tuulises rannas» . . . . . nr. 1 1
Lunatšarski, A. Lenin toimetajana . . . . . nr. 4 248
Mallene, E. Esimene loomingukümme. Erni Hiire 70. sünnipäeval . . nr. 3 139
Martinson, K. Ühest Gustav Suitsu pooleli jäänud kavatsusest . . . nr. 12 750
Masing, U. Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest . . . . . nr. 12 737
Mints, Z. «Materialismi ja empiriokrititsismi» teine trükk ja kirjanduslik võitlus 1920-ndate aastate algul . . . . . nr. 1 15
Mälk, V. Lenin ja revolutsioonilaul . . . . . nr. 2 90
Noodla, K. Hans Christian Anderseni kiri TRÜ Teaduslikus Raamatukogus nr. 6 355
— Karl Morgenstern. Pärast 200. sünni-aastapäeva . . . . . nr. 10 633
Ojamaa, O. Kümnenda muusa muresid (II) . . . . . nr. 2 65
Palm, A. Schultz-Bertrami «Peegli pildid» ja tundmatu kriitik $MgOSO_3$ . . . . . nr. 10 — 594, nr. 11 661
Parek, E. Mälestusi Johannes Barbarusest Pärnus . . . . . nr. 6 362
Peet, M. Jooni draamateoste struktuuri kujunemisest . . . . . nr. 6 321
Pillau, E. Eestikeelne biograafiline teatmekirjandus . . . . . nr. 3 129

Põldmäe, R. Kas Koidulal oli kaasaegseid naisluuletajaid? . . . . nr. 5 257
Põllumaa, T. Lenini teoste haruldasi väljaandeid . . . . . nr. 4 221
Robert, K. Eestikeelne trükisõna Siberis . . . . . nr. 7 405
— Ühest huvitavast kultuuriloolisest dokumendist (Tallinna raamatukogumäärus XVII sajandist) . . . . . nr. 10 626
Rootsmäe, L. Täiendusi C. R. Jakobsoni genealoogiale . . . . . nr. 12 743
Rummo, P. Lahkumissõnad Johannes Semperile. Kõne Metsakalmistul 25. veebruaril 1970 . . . . . nr. 4 255
Rähesoo, J. Kriitilisi seeriaväljaandeid . . . . . nr. 2 123
Sepp, R. Karakter ja keskkond K. Ristikivi Tallinna-triloogias . . . nr. 5 274
Sibul, A. A. H. Tammsaare teel Lääne-Euroopasse . . . . . nr. 10 630
Silla, P. Enn Vaigur 60 . . . . . nr. 12 772
Stolovitš, L. Kunsti olemus V. I. Lenini käsituses . . . . . nr. 4 205
Tankler, H. J. F. Cooperi kiri TRÜ Teaduslikus Raamatukogus . . . nr. 12 748
Teder, F. V. I. Lenini teoste eestindamisest esimestel Oktoobri-järgsetel kuudel . . . . . nr. 4 225
Traat, A. Ado Reinvaldi märgukiri kohtureformi elluviimisel 1889. a. . nr. 3 178
Treumann, H. Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle . . . . . nr. 9 528
Undla-Põldmäe, A. Koidula suhted Soomega . . . nr. 8 — 480, nr. 9 551
Vanejev, A. Komi nüüdiskirjandus . . . . . nr. 8 495
Vassin, K. Mari kirjandus tänapäeval . . . . . nr. 6 350
Veersalu, I. E. Winkelmanni «Bibliotheca Livoniae historica» saamislugu nr. 6 340
Vajalik lisandus . . . . . nr. 12 747
Vinkel, A. Bernard Sööt seitsekümmend . . . . . nr. 11 699
— E. Särgava oma loomingulisest biograafiast . . nr. 2 — 102, nr. 3 170

Arvustused

Alttoa, V. Sõnakunstniku portree (Erna Siirak. Johannes Semper) . . nr. 3 183
Andresen, N. Kolmas köide akadeemilist kirjanduslugu. Ääremärkusi «Eesti kirjanduse ajaloo» III köitele (Eesti kirjanduse ajalugu. III köide. Toimetanud H. Puhvel) . . . . . nr. 3 186
— Sissejuhatus maailmakirjandusse (K. Leht, O. Ojamaa. Väliskirjandus. Õpik keskkoolile) . . . . . nr. 12 767
Anvelt, L. Kolmas köide akadeemilist kirjanduslugu. Mõnest teisejärgulisest küsimusest (Eesti kirjanduse ajalugu. III köide. Toimetanud H. Puhvel) . . . . . nr. 2 114
Bassel, N. Internatsionaalse väärtusega raamat (С. Г. Исаков. Сквозь годы и расстояния. Из истории культурных связей Эстонии с Украиной, Грузией и Латвией в XIX — начале XX века) . . nr. 4 252
Eelmäe, A. Harmoonia (Debora Vaarandi. Välja õuest ja väravast. Reisimärkmed) . . . . . nr. 12 764
— Tuttavat ja avastuslikku «Metsade raamatuga» ühenduses (Osvald Tooming. Metsade raamat) . . . . . nr 2 113
Hellat, H.-K. Mõttejuured (de jure) (Valeeria Villandi. Kaja) . . nr. 3 182
— Sarala lunastaja kolgata tee (Hans Luik. Kosmodroomidest kaugel) nr. 1 48
— Ööd kahtluse talus (Mats Traat. Ilmakaared) . . . . . nr. 10 636
Ibius, O. Uus teos kutsutud ja seatud rahvajuhist (Ea Jansen, Rudolf Põldmäe. Carl Robert Jakobson) . . . . . nr. 1 50
Iher, L. On seal kuskil... (Jaan Kross. Vihm teeb toredaid asju) . . nr. 5 304
Jõgi, O. Pealkirjata arvustus (Heino Kiik. Tondiöömaja) . . . . nr. 11 701

Kabur, V. Tõlkekirjanduse mitmekülgne aruanne (Nõukogude Eesti tõlkekirjandus 1940—1968. Bibliograafiline nimestik. Koostanud L. Püss) nr. 9 579
Krimm, V. Meditatsioon inimtunnetest tänapäevas (Rudolf Sirge. Kolmekesi lauas) . . . . . nr. 9 577
Mallene, E. Sõna koltub, uus pungana puhkeb (Ellen Niit. Linnuvoolija) nr. 6 367
Muru, K. Hilismärkmeid ühe valikkogu puhul (K. Merilaas. Kuukressid) . nr. 7 438
Nagelmaa, A. Kolmas köide akadeemilist kirjanduslugu. Ainult ühest ainelõigust — näitekirjandusest (Eesti kirjanduse ajalugu. III köide. Toimetanud H. Puhvel) . . . . . nr. 1 55
Nagelmaa, S. Seaduspärane ja loogiline jätk (Hando Runnel. Avalikud laulud) . . . . . nr. 12 763
Palm, A. Kolm köidet akadeemilist kirjanduslugu. Lugeja ääremärkusi (Eesti kirjanduse ajalugu. I köide. Toimetanud A. Vinkel. — II köide. Toimetanud E. Nirk. — III köide. Toimetanud H. Puhvel) nr. 6 371
Puhvel, H. Rannaromaani arvustus + tagamõte (Albert Uustulnd. Meri põleb) . . . . . nr. 6 369
Põldmäe, J. Värsiteoreetilisi uurimusi (Теория стиха) . . . . . nr. 5 315
Põldmäe, R. Arutlusi eesti teatri ajaloo teemal (Karin Kask. Teatritegijad, alustajad) . . . . . nr. 10 638
Tonts, Ü. Semperiga minevikku rännates (Johannes Semper. Matk minevikku I) . . . . . nr. 7 440
— Ukuaru peab olema (Veera Saar. Ukuaru) . . . . . nr. 5 306
— Seiklusjutt romaani asemel (Herman Sergo. Vihavald) . . . nr. 12 766
Toomla, J. Koidula luule teadusliku väljaande puhul (Lydia Koidula. Luuletused. Tekstikriitiline väljaanne. Koostanud E. Aaver) . . nr. 5 308
Undla-Põldmäe, A. Kronoloogilisi etüüde (Lydia Koidula. Luuletused. Tekstikriitiline väljaanne. Koostanud E. Aaver) . . . . . nr. 5 310
Villandi, V. Poeem novellides (Erni Krusten. Okupatsioon) . . . . nr. 6 368

Ringvaade

Aarne Vinkel filoloogiadoktoriks . . . . . nr. 6 381
Domokos, P. Gyula Illyés — ungari kirjanduse elav klassik . . . . nr. 8 519
Ernits, V. Jakob Hermann . . . . . nr. 5 317
Illés, L. Ungari TA Kirjandusloo Instituudi tegevusest . . . . . nr. 7 444
Kaalep, A. Oienduseks ja hoiatuseks V. Grünthal-Ridala «Noorusmaa» puhul . . . . . nr. 3 192
Kahu, M. «Kreutzwaldi päev» . . . . . nr. 3 191
Kask, L.-M. Lanoux kui biograaf . . . . . nr. 7 446
— Romaanikirjanikud romaanist . . . . . nr. 11 706
Kolmele teadlasele filoloogiadoktori kraad . . . . . nr. 9 581
Kruus, O. Hella Vuolijoe kirjavahetuse leid . . . . . nr. 5 319
Lenini-konverentsi filoloogiasektsioonis . . . . . nr. 6 381
Lenin ja trükisõna . . . . . nr. 2 125
Loodus, M. «Literatūra ir kalba» 10 köidet . . . . . nr. 5 316
Mallene, E. Monograafia Veijo Mere romaaniloomingust . . . . nr. 5 319
Oissar, E. Jaan Depman [Nekroloog] . . . . . nr. 10 646
Ojamaa, O. S. Beckett — Nobeli laureaat 1969 . . . . . nr. 1 62
Põldmäe, J. Kirjandusteoreetikute kokkutulek Alma-Atas . . . . . nr. 1 59
Rass, L. Raamatukogutöötajate teaduslik konverents . . . . . nr. 9 583
Rähesoo, J. Tekstoloogilisi kontraste mujalt . . . . . nr. 1 63

FOLKLORISTIKA, ETNOGRAAFIA

Artiklid, publikatsioonid

Jevsejev, V. Soome-ugri rahvaste laulud Leninist . . . . . nr. 4 193
Kalits, V. 75 aastat F. Linnuse (1895—1942) sünnist . . . . . nr. 5 316
Kaplinski, J. Mõned «Tähe mõrsjast» virgutatud mõtted . . . . nr. 9 543
Linnus, J. Rahvakultuur ja paikkondlik omapära . . . . . nr. 8 473
Loorits, A. Täiendavat Oskar Kalda ja Mihkel Veske kohta . . . . nr. 12 753
Viires, A. Aliise Moora 70 . . . . . nr. 12 773

Arvustused

Kubjas, E. Rahvalaulude suurraamatu ilmumise puhul (Eesti rahvalaulud. Antoloogia. I köide. Toimetanud Ü. Tedre) . . . . . nr. 2 118
Leino, P. Alliteratsioon ja regivärsiline rahvalaul (E. Laugaste. Sõnaalguline ja sisealliteratsioon eesti rahvalauludes. Eesti rahvalaulu struktuur ja kujundid I) . . . . . nr. 8 504
Rummo, P.-E. Mulje meie rahvalaulu vaimust (Eesti rahvalaulud. Antoloogia. I köide. Toimetanud Ü. Tedre) . . . . . nr. 2 122
Tedre, Ü. Veel lisa «Kalevala» raamatukokku (August Annist. «Kalevala» kui kunstiteos) . . . . . nr. 8 508

Ringvaade

Kippar, P. Emakeele Seltsis. Rahvaluulesektsioonis . . . . . nr. 5 317
— Rahvajutu-uurijad Bukarestis . . . . . nr. 2 125
Pino, V. Emakeele Seltsi rahvaluulesektsioonis . . . . . nr. 4 255
— Ingrid Rüütel filoloogiakandidaadiks . . . . . nr. 4 256
— Soome-ugri folkloristid Saranskis . . . . . nr. 1 58
Raudsep, L. Emakeele Seltsi rahvaluulesektsioonis . . . . . nr. 6 383
Sarv, I. Emakeele Seltsi rahvaluulesektsiooni . . . . . nr. 2 128
— Emakeele Seltsi rahvaluulesektsioonis . . . . nr. 7 — 443, nr. 9 584
— Emakeele Seltsis. Rahvaluulesektsioonis . . . . . nr. 12 774
Viidalepp, R. A. O. Väisänen 1890—1969 . . . . . nr. 1 61
— Elmar Päss [Nekroloog] . . . . . nr. 7 443

Trükivigade parandusi

Nr.	Lk.	Rida	On trükitud	Peab olema
7	423	2. ülalt (pealkirjas)	juurdemõtlemises	juurdemõtlemisest
7	431	5. ülalt (II vg.)	uurdishimu	uudishimu
7	445	13. alt (I vg.)	saavutas	saavutus
8	469	8. ülalt	sm lutikka	sm *lutikka*
8	469	17. ülalt	sm *pyчy*	sm *pyry*
8	493	35. ülalt	raskusest	raskustest
8	498	31. ülalt	edasi uurimisele	edasiuurimisele
8	519	32. alt (I vg.)	koristada,	koristada),
9	573	23. alt (II vg.)	loa faasis).	loa faasis).»
10	625	13. ülalt (II vg.)	hõimudes	hõimudest

СОДЕРЖАНИЕ

Х. Саари. О судьбе ранних именных основ, созданных Йоханнесом Аавиком 713
Й. Аавик. Новообразования эстонского литературного языка . . 726
Л. Анвельт. О пути повести «Goldmacherdorf» Цшокке до эстонского читателя. Факты, предположения, загадки 729
У. Мазинг. Об одном незарегистрированном издании К. Брендекена 737
Л. Роотсмяэ. Уточнения к генеалогии К. Р. Якобсона 743
Т. Мурникова. Об изучении русских говоров в Эстонии 745

ПУБЛИКАЦИИ И МАТЕРИАЛЫ

Х. Танклер. Письмо Дж. Ф. Купера в Научной библиотеке Тартуского Госуниверситета 748
К. Мартинсон. Об одном незавершенном плане Густава Суйтса 750
А. Лооритс. Дополнительные сведения об Оскаре Калласе и Михкеле Веске 753

ВОСПОМИНАНИЯ

О. Круус. Юхан Сютисте глазами его супруги 755

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ 761

СРЕДИ КНИГ

С. Нагельмаа. Закономерное и логичное продолжение (Хандо Рунель. Откровенные песни. Стихи. Таллин, 1970) 763
А. Ээльмяэ. Гармония (Дебора Ваараннди. Со двора, из ворот. Путевые заметки. Таллин, 1970). 764
Ю. Тонтс. Приключенческая повесть вместо романа. (Херман Серго. Вихавальд. Таллин, 1970) 766
Н. Андрезен. Введение в мировую литературу (К. Лехт, О. Оямаа. Иностранная литература. Учебник для средней школы. Таллин, 1970) 767
П. Альвре. Удачный справочник по финскому языку (Suomen kielen käsikirja. Toimittanut Osmo Ikola. Helsinki, 1968) 768

ОБОЗРЕНИЕ 772

INHALTSVERZEICHNIS

H. Saari. Schicksale der älteren Nominalstämme von Johannes Aavik 713
J. Aavik. Neubildungen in der estnischen Literatursprache 726
L. Anvelt. Vom Weg des Zschokkeschen «Goldmacherdorfes» zum estnischen Leser. Fakte, Vermutungen, Rätsel 729
U. Masing. Von einem unaufgenommenen Drucke C. Brendekens . . 737
L. Rootsmäe. Ergänzungen zur Genealogie C. R. Jakobsons . . . 743
T. Murnikowa. Die russische Mundartenforschung in Estland . . 745

PUBLIKATIONEN UND MATERIALIEN

H. Tankler. Ein Brief von J. F. Cooper in der Universitätsbibliothek Tartu 748
K. Martinson. Ein unausgeführtes Vorhaben von Gustav Suits . . 750
A. Loorits. Zusätzliches über Oskar Kallas und Mihkel Veske . . 753

ERINNERUNGEN

O. Kruus. Juhan Sütiste, wie ihn seine Lebensgefährtin sah . . . 755

SPRACHLICHE MISZELLANEEN 761

REZENSIONEN

S. Nagelmaa. Eine gesetzmässige und logische Fortsetzung (Hando Runnel. Öffentliche Lieder. Tallinn, 1970) 763
A. Eelmäe. Harmonie (Debora Vaarandi. Zur Türe, zum Tore hinaus. Tallinn, 1970) 764
Ü. Tonts. Eine Abenteuergeschichte statt eines Romans (Herman Sergo. Vihavald. Tallinn, 1970) 766
N. Andresen. Eine Einführung in die Weltliteratur (K. Leht, O. Ojamaa. Ausländische Literatur für Mittelschulen. Tallinn, 1970) 767
P. Alvre. Ein wohlgelungenes Sprachhandbuch (Suomen kielen käsikirja. Toimittanut Osmo Ikola. Helsinki, 1968) 768

RUNDSCHAU 772

30 kop. 78167

TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

EKirj = «Eesti Kirjandus»; **ES** = Emakeele Selts; **EOS** = Eesti õigekeelsuse sõnaraamat. Tartu, 1925—1937; **F** = fond; **g.** = genitiiv; **KK** = «Keel ja Kirjandus»; **KKI** = Keele ja Kirjanduse Instituut; **KM KO** = Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond; **l.** = leht; **M** = mapp; **nim.** = nimistu; **RAKA** = Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv; **SFU** = «Советское финно-угроведение»; **s.-ü.** = säilitusüksus; **Wied.** = F. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg, 1893; **Verh. GEG** = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft; **VK** = Võõrkeelte Klubi; **VÕS** = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu [kuni 1946], ja: Väike õigekeelsuse sõnaraamat. Tallinn, 1953; **ÕS** = Õigekeelsuse sõnaraamat. Tallinn, 1960.

Murrakud: **Kambja**; **Kodavere**; **Otepää**; **Plv** = Põlva; **Rõuge**.

Keeled: **ingl** = inglise; **lad** = ladina; **ld** = leedu; **lt** = läti; **pr** = prantsuse; **sks** = saksa; **vn** = vene.

UUE AASTA ESIMESES NUMBRIS:

● Kujundist luules ja kriitikas ● Uusi meetodeid artikulatoorses foneetikas ● Rahvalaulik Mai Kravtsov ● Pilguheit «uue kriitika» inglise arengujärku ● Vastuväiteid kirjakeele sõnaraamatu maketile

Kas olete juba tellinud „KEELE ja KIRJANDUSE" 1971. aastaks? Kui ei, siis on seda võimalik teha juba täna.